

ٹرپے نیں قالے

اقبال زخمی

ٹرپے نیں قافلے

میاں اقبال زخمی

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہدرہ لاہور

سارے حق راہکویں

ناں	_____	ٹرپے نیس قافلے
لکھت	_____	اقبال زخمی
حکم	_____	پتر ارشد اقبال ارشد دا
سہلی وار	_____	2004ء
کمپوزنگ	_____	گھرای
ٹائٹل دی ریجھ	_____	پتر اسجد اقبال نے لائی
پریس	_____	خادم پرنٹنگ پریس چیئر جی روڈ

لاہور

ہدیہ _____ لاہری لئی

پرچمن دے چاہیو اناں لئی _____ اک سواک وارد روڈ پاک پڑھ

کے حضور ﷺ دے حضور پیش کر

کے میرے لئی دعا کرو کہ حضور ﷺ

بار بار حاضری دا اذن فرمان۔

ورتاوے

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہد رہ لاہور فون 7920929

امی حضور بیگم بی بی

دے ناں

جیہدیاں مدینے جان دیاں سدھراں

دل وچ ای رہ گئیاں

د
صلی اللہ
علیہ وسلم

اک پھیرا پا آیاں سرکار دے قدام وچ
کچھ وقت لنگھا آیاں سرکار دے قدام وچ

سیاہ کار ساں میں ڈاڈا لنگھدی سی گناواں وچ
قسمت نوں جگا آیاں سرکار دے قدام وچ

ہر سال بلاؤ آقا ﷺ ہر سال رہواں آؤندا
ایہ کر کے دعا آیاں سرکار دے قدام وچ

دل میرا زخمی سی بیمار سی روح میری
پی آب شفا آیاں سرکار دے قدام وچ

اس خالی جھولی نوں بھر دیہو آقا ﷺ جی
ایہ کر کے صدا آیاں سرکار دے قدام وچ

میںوں تے بڑا زخمی ہے ناز مقدر تے
میں نعت سنا آیاں سرکار دے قدام وچ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

کتھے زخمی تے کتھے سفر مدینے دا؟

تیری ذات دی قسم ایں ساڈا آؤنا تیرا کرم
ساڈے پلے کوئی نہ نیکی نہ وسیلہ نہ رقم
تیرا اپنا جی سی کردا گناہ گاراں نوں میں دیکھاں
اسیں اڈ کے آن پہنچے لگا زمیں تے نہ قدم

حج عمرہ دی سعادت جے پیساں نال ہوندی تے فیر ساڈے جیسے غریبڑے تاں
ترس ترس کے مر جان دے پر نہیں اسیں وی عالماں چوں اک عالم وچ ذرہ ہاں تے اوس
عالماں دی رحمت چوں سانوں وی حصہ ملنا سی تے ملدا اپنا اے۔ سیانے لوک تاں سر پھڑ
کے سوچدے ہوں گے بھی کتھے اقبال زخمی تے کتھے سفر مدینے دا؟۔ پر زخمی دے بلی
تاں جان دے سن بھی زخمی دے ہر زخم چوں جیہڑی چیک نکلدی سی یا رسول اللہ ﷺ
دی نکلدی سی تے ایس چیک نے پہلے ایہدے خاندان تے اثر کیا تے فیر آہستہ آہستہ
ایہ چیک جیاموسی توں چل کے پورے پنجاب وچ پھیل گئی۔ پر چیک وی انکھاں والی سی
کے سیانے جیسے یاڈا ہڈے سیانے دے ایہ چیک کولوں وی نہیں لکھی سگوں ایس چیک نے
سرکار دے دیوانیاں تے عاشقاں دے دلاں وچ ای گھر کیا جیہدا ثبوت مدینہ دی

حاضری دیاں چیکاں نال پنجاب بھر گیا تے فیر یا رسول اللہ ﷺ دی فریاداں نال عرش تک چلیاں کنیاں تے عالم ملائک جن وانس سرکار تے درود پاک گھلن تے مجبور ہو گئے تے گھل دے رہن گے۔ ہجریاں پھڑواں نوں زخمی صاحب نے ”ٹرپے نیں قافلے“ دی صورت وچ آس تے جدائی دے زخماں تے لون پاک بے چین کردتا ہے۔ اک پاسے خوش نصیب عمرہ کرن جا رہے نیں حج کرن دی تیاری وچ نیں تے جاوی رہے نیں ایدھر ”ٹرپے نیں قافلے“ دے پڑھن والے دوھیاں وچ وٹھ چھڈے۔ اک اوہ چیز دے حاضری دا شرف حاصل کر چکے نیں تے اوہ زخمی دے نال نال ای پھر پڑے رہے نیں دو جے اوہ جیہڑے ابے حاضری لئی ترفدے نیں اوہ پڑھ پڑھ کے کبھدی حالت وچ دعاواں کر دے پئے نیں ایہ اللہ تے اللہ دا رسول ﷺ ای جان دااے۔

بندہ صوفی محمد الدین چشتی نظامی قصوری نوں حق یقین اے کہ جو دی ایمان والا حضور ﷺ دی نعت لکھے گا پیار تے شوق نال پڑھے گا دل دیاں کنناں نال سنے گا اوس نوں در حبیب ﷺ دی حاضری ضرور ہووے گی بھاویں کسے عمر وچ ہووے کیوں جے نعت رسول دی سنت رب سچے دی اے تے رب اپنے محبوب دے نال پیار کرن والے نوں اپنے تے اپنے محبوب ﷺ توں جدا نہیں رکھدا۔ اللہ پاک لکھاری دے لکھاریاں نوں تے قاریاں نوں حج عمرہ دی توفیق دیوے۔ آمین ثم آمین

صوفی محمد الدین چشتی نظامی

شہباز روڈ قصور

اڈاری سوچ دی بدلی

قلم تیرے محبت نال لکھیاں پیاریاں غزلاں
 خیالاں دے سمندر وچ سی ڈب کے تاریاں غزلاں
 مجازی عشق دی ووہٹی دے سرتوں واریاں غزلاں
 مگر جد نعت لکھی فیر سینہ ٹھر گیا زخمی
 وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی
 پچھو کر یاد کر کر کے سگوں شرمندگی ہوئی
 بے مقصد عشق تھیں برباد ساری زندگی ہوئی
 محمد مصطفیٰ دے عشق توں تابندگی ہوئی
 ذکر سرکار دا سینے نوں روشن کر گیا زخمی
 وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی
 کرم ہو یا نمانے تے اڈاری سوچ دی بدلی
 شگوفے نعت دے مہکے کیاری سوچ دی بدلی
 مجازی جام جو لبھا خماری سوچ دی بدلی
 حیاتی نوں ملی معراج کاسہ بھر گیا زخمی
 وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

سنائی نعت جا کے جس گھڑی سرکار دے قد میں
نمانی اکھیاں لائی جھڑی سرکار دے قد میں
اکٹھی کر لئی دولت بڑی سرکار دے قد میں

اڈاری لے کے مڑیا سی بڑا بے پر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

پکھیرو وی اچیرا اے خیالاں دی اڈاری دا
دلاں نوں کھچدا اے روپ لفظاں دی کیاری دا
لوکائی نوں گواہی دے رہیا پرچا ”لکھاری“ دا

کہ دیکھو نعت نمبر نال جھولی بھر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

ہے کردا رشک انجم بیلیا تیرے نصیباں تے
سخی سرکار توں صدقے میں واری جاں طہیاں دے
کہ ننھی پگ عزت دی تیرے ورگے غریباں تے

اچیرے بخت ساہویں تے زمانہ ہر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

.....☆☆.....

محمد شریف انجم - قصور

سفر نامہ حج دی روایت تے ”ٹرپے نیں قافلے“

اک شہر۔ بلد امین۔ جتھے داخلہ امن دی ضمانت اے۔ جتھے: ویدا گھراے، جیہد اکوئی گھر نہیں۔ جتھے ۵۳ ورہے اوس ہستی دا گھر رہیا جس دا گھر ہر مومن دے دل وچ اے۔ جتھے اک کالے کوٹھے دی نگرے اک کالا پتھر ہونٹھاں راہیں روحاں وچ رشتائیاں کھاردا اے۔ جتھے اک نبی دے پیراں دے ڈونگھے نشان والے پتھراں نوں نماز دی جگہ اک ماں دی اپنے پتر دی تریبہ مکان لئی بھیج دوڑ دیاں جگہاں نوں اللہ دیاں نشانیاں اک معصوم دیاں اڈیاں دی رگڑ نال جاری ہون والے چشمے نوں آب شفا تے محبوب نال اکلیاں اکلیاں گل بات کرن والی پہاڑی نوں ”نور دا پہاڑ“ کہیا گیا۔

دو جا شہر۔ جہداناں ای ”شہر“ پے گیا صرف شہر (مدینہ) کہیے تے اوسے دا نقشہ سامنے آ وندا اے۔ جیہد انجسجاں دا امانت دار اے عقیدتاں دا مرکز اے۔ خلوص ایثار تے اپنا پا جس شہر دے دُورے دُورے توں بھلدا اے۔ جتھے اپڑکے انسان والوں لوں اتھرواں راہیں اپنی عقیدت ظاہر کردا اے۔ جتھوں ونڈی جان والی خیرات نال کائناتاں پلیدیاں نیں۔ اوس شہر وچ ممکن والیاں دا ذوق دی وی کھن جوگ ہندا اے تے عطا فرمان والی ہستی دے رنگ وی نرالے نظریں آ وندے نیں۔

پہلا شہر سوہنے پاک پیغمبر ﷺ نوں پسندی۔ اوتھے آپ (علیہ الصلوٰۃ والسلام) نے ظہور فرمایا تے ۵۳ سال رہے۔ دو جا شہر خالق مالک نوں چنگا لگدا اسی۔ اوتھے اوہنے اپنے محبوب پاک ﷺ نوں چوداں سوترکی (۱۴۲۳) درہیاں توں رکھیا ہویا اے۔

امن لئی تے دل دے سکون خاطر ایہ دوویں شہراں نیں بس!

ایہناں تھاواں دی حاضری ہر کسے دی قسمت نہیں ہندی۔ رب دے دربار اتے سوہنے سر کا ﷺ دی کچھری وچ طلبی مقدران نال ہندی اے۔ اوتھوں ”مومن“ کسے کسے دے ای آ وندے نیں۔ ایہناں جنگ کردیاں شہراں وچ ہمیریاں دیاں واسیاں دی لاہنگ ممکن نہیں۔ اتھے اپڑکے مومن اتے گناہواں دے جادو دا اثر کم جاندا اے۔ اتھے حضوری دے گھٹ پی کے حضور

پاکستان دے امتی انج گٹ ہو جانے نہیں کہ فیر کوئی ہو رہا اوہتاں نوں دکھائی ای نہیں دیندا۔ جس ویلے کوئی دل ولا محبت دی لے وچ امن دے شہر تے صحبت اپنائیت دی مگری وچ عقیدت دی دھن وچ مدھر آواز کڈھدا اے اجالیاں رشتائیاں دے ایس دلس دی گل چھیڑدا اے تے سنن پڑھن والیاں ریاں دلاں نوں کھوہ پے جاندی اے۔ پروفیسر جیلانی کامران اپنے مضمون ”جج دے سفر ناموں کی روایت“ وچ لکھدے نہیں کہ ایہ سفر نامے بنیادی طور تے محبت دے سفر نامے نہیں (1) جج اے کہ مکے مدینے دا سفر محبت ہتاں شروع ای نہیں ہندا اتے جج عمرے دیاں گلاں باتاں عشق تے عقیدت دیاں جذبیاں نوں اکھراں دی صورت دینا اے۔

ایہ ٹھیک اے کہ بعض سفر نامیاں وچ حرمین شریفین بارے کتابی۔ گلاں جمع کردیتاں جاندیاں سفر نامہ لکھن والے دا اندر بولد انہیں دسد۔ کتے ”سفر وچ پیش آون والیاں مشکلاں تے رون دھون لبھدا اے۔ کتیاں سفر نامیاں وچ مکے مدینے نال پیار محبت بارے گھٹ تے اپنیاں ”پی آر“ ملاقاتاں دا ذکر ودھیک ملدا اے۔ بعضے ادیب گل بنا سنوار کے کرن اتے پڑھن وائیاں تے اپنی لکھت تے لغاطی وارعب پاؤن خاطر غلو تے جھوٹھ دے بندھن وچ بدھے ہوئے دکھائی دیندے نہیں۔ ایہو جیسے سفر نامے قاری دے دل وچ اللہ رسول ﷺ دی وڈیائی اوہدے نال محبت عقیدت پکی کرن دا اصل کم نہیں کردے۔ جج عمرے دا سچا سفر نامہ اوہ اے جیہڑا لکھن والے نوں لکھدیاں تے پڑھن والے نوں پڑھدیاں بھویں دیوے۔ بھجیاں اکھاں روحاں دی تسکین تے دلاں دے اجالے حرمین شریفین دے عقیدتی ذکر دی دین ہندے نہیں۔

مسلمان شروع توں ای جج عمرے دیاں سعادتاں حاصل کردے آرہے نہیں۔ زائراں حاجیاں وچوں جیہڑے لکھاری ہندے نہیں تے اوہتاں نوں موقع دی مل جاند اے اوہ قلم کاغذ راہیں اپنے جذبات تے سفر اتے زیارتاں دے حالات لوکاکی تیکر اپزاون دا پر بندھ کر دے رہے نہیں۔

سب توں پہلاں ابو عبد اللہ المقدسی دی ”الحسن التقاسیم فی معرفت الاقالیم“ سامنے آئی۔ فیر ابو القاسم محمد بن خوص بغدادی دے سفر نامے المسالک والممالک ”وچ جج دے واقعے لکھے گئے (۲) پروفیسر صوفی حافظ محمد افضل فقیر نے محمد ابن جیہر اندلسی ابن بطوطہ تے ڈاکٹر عبد الوہاب عزام دے عربی سفر نامیاں دا ذکر خاص طور تے کیا۔ (۳)

فارسی وچ ناصر خسرو دہلوی، شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رفیع الدین فاروقی مراد آبادی تے نواب مصطفیٰ خاں شیفہ دیاں کتاباں وچ مکے مدینے بارے جو معلومات دتیاں کتیاں نہیں اوہتاں توں ظاہر ہندا اے کہ ایہناں لکھاریاں نے سنیاں سنائیاں نہیں کیتیاں۔ ڈاکٹر انور سدید نے شیخ عبدالحق محدث دہلوی دی کتاب ”جذب القلوب الی المحبوب“ نوں برصغیر پاک و ہند وچ فارسی زبان دا قدیم ترین سفر نامہ لکھیا اے پرایہ درست نہیں۔ انج کہ ایہ سفر نامہ ہے ای نہیں۔

اردو وچ جج دا پہلا سفر نامہ ”رحلة الصديق الی بیت العتیق“ اے جیہڑا نواب صدیق حسن

بھوپالی نے لکھیا۔ 19 ویں صدی وچ لکھے گئے اردو سفر نامیاں وچوں منصب علی خاں دا ”ماہ مغرب“ محمد عمر علی خاں دا ”زاد غریب“ وزیر حسین بریلوی دا ”وکیل الغربا“ سید ناظم حسین شیفہ کنتوری دا ”حرمین الشریفین“ تے مرزا عرفان علی بیت دا سفر نامہ حجاز“ خاص نیں۔

پاکستان بنن توں پہلاں اردو زبان دے جیہڑے سفر نامے چھاپے چڑھے اوہناں دے ناں ایہ نیں: (ظاہر ہے کہ ایہ فہرست کسے طرح مکمل نہیں پر ایس موضوع تے بہت ساریاں معلومات اکٹھیاں ضرور ہو کھیاں نیں):

۱۸۵۲۔ صدیق حسن بھوپالی۔ رحلتہ الصدیق الی بیت العتیق۔ لکھنؤ

۱۸۷۱۔ منصب علی خاں حاجی۔ ماہ مغرب المعروف حج نما۔ میرٹھ

۱۸۸۰۔ محمد عمر علی خاں۔ زاد غریب۔ میرٹھ

۱۸۸۴۔ وزیر حسین بریلوی۔ وکیل الغربا۔ میرٹھ

۱۸۹۵۔ عرفان علی بیگ۔ مرزا۔ سفر نامہ حجاز۔ لکھنؤ

۱۹۰۱۔ قاسم بیگ۔ مرزا۔ زاد الزائرین۔ دہلی

۱۹۰۳۔ سجان اللہ گورکھپوری۔ میرا سفر حج

۱۹۰۳۔ احمد حسین خاں حاجی۔ سفر نامہ حجاز و مصر۔ دہلی (۱۹۰۳-۱۹۰۴ وچ حج کیا)

۱۹۰۴۔ لطیف مچھلی شہری۔ السفر اللطیف الی بیت اللہ الشریف۔ لکھنؤ

۱۹۰۶۔ محمد حسین الدآبادی۔ رحلتہ المسکین الی البلد الامین۔ مطبع انور صابری

۱۹۰۶۔ خطیب قادر بادشاہ۔ سفر نامہ حجاز (منظوم و منشور) سن۔ حج ۱۹۰۶ وچ کیا

۱۹۰۹۔ مصباح الدین احمد محمد۔ غنچہ حج۔ لدھیانہ

عبدالرحیم نقشبندی۔ سفر حرمین الشریفین (ڈاکٹر انور سدید نے لکھیا اے کہ ایہناں حج ۱۹۱۱ وچ کیا)

۱۹۱۲۔ محی الدین حسین، حکیم محمد۔ سفر نامہ حرمین شریفین۔ حصہ اول دے شروع وچ ”ذکر

مدینہ منورہ“ درج اے جیہدے عدد ۱۳۳۰ بن دے نیں۔ چنانچہ ایہ لکھن داسن اے کہ چھپن دا اے)

۱۹۱۴۔ حمید اللہ نواب سر بلند جنگ بہادر محمد۔ سفر نامہ مدینہ منورہ۔ حیدر آباد دکن

۱۹۲۷۔ شریف امرتسری محمد۔ سفر نامہ حج۔ امرتسر

۱۹۲۷۔ امجد حیدر آبادی سید احمد حسین۔ حج امجد (پی ایس او دے خصوصی نمبر ۱۴۰۸ھ وچ چھاپا گیا)

۱۹۲۸۔ چراغ الدین پسروری حج کا ساتھی۔ دہلی (حج ۱۹۲۶ وچ کیا)

۱۹۲۸۔ شبیر حسین کر بلائی۔ سفر نامہ عراق، عرب و عجم ملتان (ڈاکٹر انور سدید نے ایہد ذکر کیا اے۔

پرایہ نہیں لکھیا کہ ایہدے وچ حرمین شریفین دا ذکر کتناں کو ہے۔ ہے وی یا نہیں)

۱۹۲۸۔ الیاس برنی، پروفیسر محمد صلاح الدین۔ صراط الحمید حیدر آباد دکن (ایہ اوہ شخصیت اے جیہنے

”قادیانی مذہب دا علمی محاسبہ“ ناں دی محرکتہ الاراکات لکھی)

- ۱۹۳۱۔ عبدالماجد دریابادی۔ سفرنامہ حجاز۔ اعظم گڑھ
- ۱۹۳۳۔ حفیظ الرحمان حفیظ، محمد۔ سفرنامہ حجاز۔ دہلی (ج ۱۹۳۲ء وچ کیتا اے)
- ۱۹۳۵۔ وفا ذبا نیوی، محمد حفیظ الرحمان۔ راہ وفاق (منظوم ”تاثر نامہ“ وی ہے)
- ۱۹۳۵۔ حسن الدین خاموش۔ مرقع حجاز۔ آگرہ (ج ۱۹۳۳ء وچ کیتا)
- ۱۹۳۶۔ عبدالمجید صدیقی، ڈاکٹر۔ سبیل الرشاد۔ کراچی
- ۱۹۳۷۔ عزیز الرحمان عزیز، محمد۔ حج صادق۔ بہاولپور (ج ۱۹۳۵ء وچ کیتا)
- شیخ ابو عبد اللہ شرف الدین محمد ابن بطوطہ دے ”سفرنامہ ارض مقدس“ دا اردو ترجمہ رئیس احمد جعفری نے کیتا۔ محمد ابن جبیر اندلسی دے ”سفرنامہ بلاذ“ ”سفرنامہ حجاز“ دا اردو ترجمہ طالب ہاشمی نے کیتا۔ ایہناں ترجمیاں دا خلاصہ پی ایس اودے خصوصی ج نمبر ۱۴۰۸ وچ چھپیا۔
- پاکستان بن توں پہلاں پنجابی وچ حجاز/حرمین دے جیہڑے منظوم سفرنامے لکھے گئے اوہناں دا تذکرہ پروفیسر ارشد اقبال ارشد نے کیتا اے (۴) اوہ ایہ نیں:
- ۱۸۸۱۔ فقیر محمد عارف۔ کوہ غم (پروفیسر سجاد حیدر پرویز موجب پنجابی زبان دا مڈھلا سفرنامہ)
- ۱۹۲۲۔ دلپریہ بھیروی، مولوی۔ گلزار مکہ۔ جہلم
- ۱۹۲۴۔ غلام نبی، مولوی۔ سفرنامہ حرمین شریف۔ امرتسر
- ۱۹۲۸۔ لطیف فقیر شمشیر علی ڈاکر۔ سفرنامہ۔ گوجرانوالہ
- ۱۹۲۹۔ فضل الدین، حافظ۔ سفرنامہ جدید۔ منڈی بہاء الدین
- ۱۹۳۵۔ دلپریہ بھیروی، گلزار مدینہ سن (دو ج ۱۹۳۵ء وچ کیتا)
- پاکستان بن توں مگروں ارشد اقبال ارشد (میاں اقبال زخمی دے ستر) موجب سب توں پہلاں مولوی نور حسین گر جاکھی نے پنجابی زبان وچ سفرنامہ نظم کیتا ”اللہ سوہنے کرم کمایا“ ایہ سفرنامہ ۲۰۰۱ وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہدے توں اڈ ۱۹۴۷ء توں آج تیکر اردو تے پنجابی وچ جیہڑے سفرنامہ ہائے حجاز چھپے سن وارا وہناں دا ذکر کیتا جاندا اے (بے شک اکا دکا سفرنامے ایس تذکرے وچوں رہ وی گئے ہون گئے پر زیادہ تر دا ذکر آ گیا اے):
- ۱۹۴۹۔ خسرو شاہ نظامی، حکیم عبدالغنی انصاری۔ مکے مدینے کا سفرنامہ۔ دہلی (زیارت ۱۹۴۵ء میں کی)
- ۱۹۵۲۔ چراغ الدین جونیکے والا حاجی۔ مدینے دے موتی (پنجابی)۔ پنج جلدیں (۵)
- ۱۹۵۵۔ مسعود عالم ندوی۔ دیار عرب میں چند ماہ۔ کراچی
- ۱۹۵۶۔ فضل الدین۔ دیار حبیب کی باتیں۔ جہلم
- ۱۹۵۸۔ عبدالکریم شمّر۔ سفر حجاز۔ لاہور
- ۱۹۵۹۔ عبدالصمد صارم الاذہری۔ سفرنامہ حج و زیارت۔ لاہور
- ۱۹۶۰۔ نسیم حجازی۔ پاکستان سے دیار حرم تک۔ لاہور (ایران ترکی اور حجاز دا سفرنامہ)

- ۱۹۶۳۔ سلطان داؤد۔ سفرنامہ حجاز۔ لاہور
- ۱۹۶۴۔ نواز فاروقی، ڈاکٹر محمد۔ رہنمائے سفر۔ حافظ آباد
- ۱۹۶۶۔ کنیز محمد بیگم۔ ارض مقدس۔ سیالکوٹ (ج ۱۹۶۳ و ج ۱۹۶۶)
- ۱۹۶۶۔ مفتاح الدین ظفر۔ سفر مقدس۔ لاہور
- ۱۹۶۷۔ الطاف حسین قریشی۔ قافلے دل کے چلے (اردو ڈائجسٹ لاہور۔ جون ۱۹۶۷)
- ۱۹۶۸۔ ابوحید انور۔ نہ آئیں جا کے وہاں سے۔ لاکل پور (اب فیصل آباد)
- ۱۹۷۰۔ ذاکر علی خاں۔ میاں کی اٹریا (پی ایس او نے اپنے خصوصی جج نمبر ۱۳۰۸ و ج چھاپیا)
- ۱۹۷۱۔ شورش کاشمیری۔ شب جانیکہ من بودم (زیارت ۱۹۶۹ و ج کیتی)
- ۱۹۷۲۔ محمد شفیع صابر۔ سفرنامہ حج و زیارت۔ پشاور
- ۱۹۷۳۔ محمد شجاع ناموس (ڈاکٹر)۔ سفرنامہ حج و حرمین
- ۱۹۷۳۔ محمد عارف۔ حرم دیدہ و دل (صفحہ ۸۱ توں ۱۱۳ تک حجاز داؤد کراے)
- ۱۹۷۴۔ محمود حسن دیوبندی۔ سفرنامہ شیخ الہند۔ لاہور
- ۱۹۷۵۔ محمد شریف راجا۔ آئینہ حجاز۔ جوہر آباد (ج ۱۹۶۹ و ج کیتا)
- ۱۹۷۵۔ محسن احمد حسن ٹونگی، محمد۔ سفر حج کے تاثرات۔ کراچی
- ۱۹۷۵۔ ممتاز مفتی۔ لبیک۔ لاہور
- ۱۹۷۶۔ ذاکر علی خاں۔ مرجا الحاج۔ کراچی
- ۱۹۷۷۔ محمد اکرم ملک۔ دیار حبیب میں چند روز۔ چکوال
- ۱۹۷۸۔ عبداللہ ملک۔ حدیث دل لاہور
- ۱۹۷۸۔ ماہر القادری۔ کاروان حجاز۔ کراچی
- ۱۹۷۹۔ شمش کاشمیری۔ جہلم سے عرفات تک۔ مہجرات
- ۱۹۸۰۔ وحیدہ نسیم۔ حدیث دل۔ کراچی
- ۱۹۸۱۔ افضل کیالی۔ بلاوا۔ جہلم
- ۱۹۸۱۔ صادق قریشی۔ پھر سوئے حرم۔ لاہور
- ۱۹۸۱۔ مناظر الحسن گیلانی۔ دربار نبوت کی حاضری۔ کراچی
- ۱۹۸۱۔ فرید احمد پراچہ۔ سفر شوق۔ لاہور
- ۱۹۸۱۔ اشرف علی قریشی۔ سفرنامہ حجاز۔ پشاور (کتاب تے چھپن واسطے ۱۳۰۱ھ لکھیا اے) (۶)
- ۱۹۸۲۔ بشری رحمان۔ باؤلی بھکارن۔ لاہور
- ۱۹۸۳۔ گلزار احمد بریگیڈئیر۔ تذکرہ حجاز۔ راولپنڈی۔ (۱۳۰۶ھ)
- ۱۹۸۳۔ حافظ لدھیانوی۔ جمال حرمین۔ کراچی (میرے کول جیہوی کتاب اے ادہ دوجی داری

- ۱۹۸۳- اوج چھپی سی۔ ج ۴۔ ۱۹۷۴ اوج کیا گیا سی)
- ۱۹۸۳- زبیدہ جی۔ زہے نصیب۔ فیصل آباد (عمرہ ۱۹۸۱ اوج کیا)
- ۱۸۹۳- منیر علی جعفری سید۔ شہر خدا سے دیار نبی۔ کراچی
- ۱۹۸۳- حمیدہ فاطمہ سیدہ۔ لاہور سے دیار حبیب۔ لاہور
- ۱۹۸۳- غلام سرور کرمل۔ مسافر حرم۔ راولپنڈی
- ۱۹۸۴- صلاح الدین محمود۔ خاک جاز کے نگہبان۔ لاہور
- ۱۹۸۴- غلام رسول مہر۔ سفر نامہ جاز۔ کراچی۔ مرتبہ ڈاکٹر ابوسلمان شاہجہانپوری (ج ۱۹۳۰ اوج کیا)
- ۱۹۸۴- اسعد گیلانی۔ مشاہدات حرمین۔ لاہور
- ۱۹۸۴- حافظ لدھیانوی۔ منزل سعادت کراچی (۱۹۸۱ اوج زیارت کیتی)
- ۱۹۸۵- یوسف قریشی محمد۔ طرابلس سے جاز تک۔ پشاور
- ۱۹۸۵- محمد اسلم چودھری۔ حرم میں دو سورت۔ لاہور
- ۱۹۸۶- غلام الشقلین نقوی۔ پروفیسر۔ ارض تنہا۔ لاہور
- ۱۹۸۶- محمد زبیر الحاج۔ چند روز جاز میں۔ کراچی
- ۱۹۸۶- بشیم خان بیرسٹر جاز کا سفر نامہ۔ ۱۴۰۶ھ (پی ایس اودا خصوصی نمبر ۱۴۰۸ھ)
- ۱۹۸۶- ایچ بی خان ڈاکٹر۔ کراچی سے گنبد خضر تک۔ کراچی
- ۱۹۸۶- سلمان منصور پوری قاضی محمد سلمان۔ سفر نامہ جاز: تاریخ الحرمین۔ لاہور
- (میرے کول ایڈیشن دو جی واری چھپیا ہوا ہے)
- ۱۹۸۶- رفیع الدین فاروقی مراد آبادی۔ مشاہدات حرمین شریفین (اردو ترجمہ نسیم احمد فریدی)
- امروہوی نے کیا جو پی ایس اودے خصوصی ج ۱ نمبر وچ چھپیا)
- ۱۹۸۶- ممتاز اختر خاں۔ منزل۔ گوجرانوالہ
- ۱۹۸۶- ابوالخیر کشتی سید۔ وطن سے وطن تک۔ کراچی
- ۱۹۸۷- عبادت بریلوی ڈاکٹر۔ دیار حبیب میں چند روز۔ لاہور
- ۱۹۸۷- سعید اختر محمد سوائے حرمین۔ مرید کے ضلع شیخوپورہ
- ۱۹۸۸- افروغ حسن حافظ۔ بلاوا آئی گیا۔ لاہور (۱۴۰۸ھ)
- ۱۹۸۸- فضل حق۔ دیار حبیب میں (پی ایس اودے خصوصی ج ۱ نمبر وچ چھپیا)
- ۱۹۸۸- سلطان رفیع۔ سفر شوق (پی ایس اودا خصوصی ج ۱ نمبر)
- ۱۹۹۰- صفیہ صابری۔ سفر لبیک۔ فیصل آباد
- ۱۹۹۰- عاصی کرنالی۔ اپنی منزل کی طرف۔ ملتان
- ۱۹۹۰- جاوید جمال ڈسکری۔ میرے حضور کی طرف۔ ملتان

۱۹۹۱ء عبدالرحمان عبد پر د فیسر۔ آنغضور کے نقش قدم پر۔ لاہور
(چار جلدیں) وح۔ حرم نبوی حرم مدینہ حرم مکہ حرم عرفات

۱۹۹۲ء راجا رشید محمود۔ سفر سعادت منزل محبت۔ لاہور

۱۹۹۳ء راجا رشید محمود۔ دیار نور۔ لاہور

۱۹۹۳ء محمد صدیق تنہا بن حکیم حافظ میاں غلام رسول۔ زیارات مقامات مقدسی۔ پنڈ دادن خاں
۱۹۹۸ء فرخ جو عداہیا حاجی محمد اہر میں شریفین المعروف سفر نامہ حج (پنجابی منظوم سفر نامہ) راو پینڈی
(۱۱۲ صفحات) دے ایس منظوم سفر نامے دا ذکر ارشد اقبال ارشد دے مضمون وح نہیں) (۷)

۱۹۹۹ء شا کر کنڈان۔ جادہ شوق و محبت۔ کنڈان ضلع سرگودھا

۲۰۰۰ء راجا رشید محمود۔ سر زمین محبت۔ لاہور

۲۰۰۱ء نور حسین گر جاکھی مولوی۔ اللہ سوئے کرم کمایا (پنجابی)۔ لاہور

اردو پنجابی دے جیہڑے سفر نامیاں اتے چھپن داسال درج نہیں، اوہ ایہ نیں

۱۔ اللہ بخش کلیار۔ حاضری۔ لاہور (شاید ۱۹۹۳)

۲۔ کاظم حسین شیفہ کنسوری سید۔ حرمین الشریفین (۸)

۳۔ منظور احمد ابوالنصر۔ حضور الحرمین۔ ساہیوال

۴۔ عبدالرزاق حافظ۔ خدایا ایس کرم باردگر کن۔ چکوال

۵۔ محمد شفیع اذکار ڈوی۔ راہ عقیدت۔ کراچی (۱۹۶۲ء دی حاضری)

۶۔ نصیر احمد ناصر ڈاکٹر۔ روداد سفر حجاز۔ لاہور

۷۔ عبدالحلیم بیگ۔ سرگزشت حجاز (ڈاکٹر انور سدید نے اپنا ای لکھیا اے)

۸۔ امیر احمد علوی۔ سفر سعادت (عبدالماجد دریابادی نے ایس کتاب دا ذکر کیا اے)

۹۔ انور..... (حیدر آباد کن دامچیا ہو یا ایہ پانا پرانا سفر نامہ میرے کول ہے۔ صفحہ ۶۱) تے

۱۰۔ ۲۷۷ توں بعد دے صفحے غائب نیں۔ سفر نامے وح جیہڑیاں اردو تے فارسی نظماں نیں

اوہناں وح مخلص انور ورتیا گیا اے)

۱۱۔ محمد غوث قریشی پیر۔ سفر نامہ غوثیہ۔ ملتان

۱۲۔ محمود جواد سید۔ سفر نامہ مقامات مقدسہ۔ حیدر آباد

۱۳۔ محمد اکرم اعوان۔ غبار راہ۔ راو پینڈی

۱۴۔ خدا بخش اظہر شجاع آبادی۔ گلدستہ نور۔ ملتان

۱۵۔ عبداللہ ولد خیر اللہ مولوی سفر نامہ عرب شریف (پنجابی) اٹھ صفحے

۱۶۔ محمد حسین شاہ پوری۔ سفر نامہ حجاز (پنجابی)۔ ڈاکٹر شہباز ملک نے ”پنجابی کتابیات“ وح ایہدا

۱۔ نور نیگم۔ مظاہر نور (پنجابی) لاہور۔ ۱۰۶ صفحے

۱۸۔ نائب نوشاہی سید غلام رسول تحفۃ الفقرا مع سفر نامہ حج (پنجابی) نظم نثر دوویں (۹)

میاں ظفر مقبول نے ”پچاس سالہ پاکستانی پنجابی ادب“ وچ سفر نامیاں دا جتھے ذکر کیا اے، اوتھے ایہ ویردائیں کیا کہ کیمو اسفر نامہ خرمن شریفین دا اے۔ ہاں انٹری سفر نامے لکھن والیاں وچ حفیظ نائب ’ذوالفقار تابش‘ توہر تھوڑا ارشد میر تے امجد بھٹی دے ناں دتے نیں (10) ارشد اقبال ارشد نے لکھیا اے ”رسالیاں وچ چھپے سفر نامیاں وچوں حفیظ نائب داسفر نامہ حج“ حاضری“ تے ارشد میر داسفر نامہ لندن خاص طور تے ذکر دے قابل نیں“

معلوم ہو یا کہ حفیظ نائب دا ”حاضری“ کسے رسالے وچ چھپ چکیا اے، جیہڑا میری نظر نے نہیں چڑھیا۔

ہوسکدا اے کوئی ہور پنجابی نثری سفر نامہ دی کسے جگہ چھپیا ہووے، پر ہن تیکر جو معلومات ملیاں نیں، اوہناں توں لگدا اے کہ کتابی صورت وچ پہلا سفر نامہ میاں اقبال زخمی دا ”ٹرپے نیں قافلے“ ای اے۔ بھادویں ایہ وی پہلے زخمی دے اپنے رسالے ”لکھاری“ (مہینا دار) وچ قسط دار چھپ چکیا اے۔

میںوں اللہ پاک دے گھرتے سوچتے پاک نبی ﷺ دے دربار وچ حاضری دی لکھن اے۔ ہن تیکر چندراں دار میںوں ایہ سعادت ملی چکی اے۔ ابرو وچ تن سفر نامے وی لکھ چکیا آں۔ سفر نامے پڑھن تے پڑھ کے سوادین دا وی شوق ہے۔ ۲۰۰۳ء وچ میریاں اقبال زخمی نال دوترے ملاقاتاں اپنے آقا حضور ﷺ دے حرم پاک کول ہوئیاں ”ٹرپے نیں قافلے“ وچ میںوں اوہو اقبال زخمی نظر آجیہڑا مدینے پاک دیکھیا سی۔ انجٹے لاہور وچ وی ایس پیارے لکھاری نال میری جودی ملاقات ہوئی، حضور پاک ﷺ دی محبت دے حوالے نال ای ہوئی۔ پراقبال زخمی جسراں سوچنے سرکا ﷺ دے شہر وچ تے حرم نبوی کول بھیجا ہو یا دسیا، اوہنے میرا دل ہور اپنے کھچ لیا۔ میںوں ایس سفر نامے وچ وی اوہو محبت بھریا اقبال زخمی نظر آوند اے۔ میں سوچدا ساں، چنگ بھلا بندہ جیہڑا کسے پاسیوں بھٹو نہیں لگدا زخمی کیوں اکھواندا اے پر مدینے پاک اوہنوں جس کیفیت وچ دیکھیا سی تے سفر نامے وچ اوہ جیکن دکھائی دیندا اے اوہ دے توں کھلیا کہ اوہ تے میرے آقا مولانا ﷺ دے عشق دا پھٹ کھاہدی بیٹھا اے۔

”ٹرپے نیں قافلے“ وچ میاں اقبال زخمی دے اکھر نہیں، اوہ دے جذبے بولدے گلاں کر دے نظر آوندے نیں۔ لگدا اے اوہ دیاں چاہتاں نے لفظاں دیاں لویاں لکھٹ لیاں نیں۔ اوہ دے فھریاں وچ اوہ دے محبت بھرے تھوڑا تھوڑا کدے دسدے نیں۔ عقیدہ اوہدا پکا اے، عقیدت اوہدی بھری، اے جذبے اوہ دے سچے نیں۔ ایسے لئی پڑھن والا اپنے آپ توں اوہ دے نال ٹردا

پھر داتے زیارتاں کردا محسوس کردا اے۔

رب کریم میاں اقبال زخمی دی کے مدینے نال لگن نوں عام کروے تے اوہنوں ہمیشہ حج عمرے دیاں سعادتاں بخشداتے جذبیان نوں لفظاں داروپ دین دی توفیق عطا کردار ہوے۔ آمین!

حوالے

- (۱) ماہ نو۔ نومبر ۱۹۷۸۔ مضمون ”حج کے سفرناموں کی روایت“ از پروفیسر جیلانی کامران
- (۲) نقوش لاہور۔ شمارہ ۱۳۷۔ دسمبر ۱۹۸۸۔ مضمون ”حج ناموں کی روایت اور اردو حج نامہ“ از ڈاکٹر انور سدید
- (۳) حافظ لدھیانوی۔ جمال حرمین (مقدمہ از حافظ محمد فضل فقیر)
- (۴) نور حسین گرجا کھی، مولوی۔ اللہ سوہنے کرم کیا۔ ادارہ پنجابی لکھاریاں، جیا موسیٰ شاہدرہ، لاہور (سودھن ہارارشد اقبال ارشدہ مقدمہ، پنجابی ادب وچ منظوم سفرنامیاں دی روایت تے ”اللہ سوہنے کرم کیا“)
- (۵) ایضاً۔ ص ۴۲
- (۶) ضیاء الدین لاہوری۔ جوہر تقویم۔ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور۔ ۱۹۹۴۔ ص ۲۲۳
- (۷) طارق سلطانپوری۔ تجلیات حرمین۔ راولپنڈی (پروفیسر محمد سرور شفقت دا دیباچہ ”ارض تمنا“ ص ۳۳)
- (۸) نقوش۔ شمارہ ۱۳۷ اوج ایہد اذکراے۔ حج ۱۸۹۱ اوج کینا گیا
- (۹) اللہ سوہنے کرم کیا۔ ص ۳۷۳، ۳۸۳، ۳۹۶
- (۱۰) لب جو۔ مجلہ گورنمنٹ اسلامیہ کالج سائنگھ بل۔ اگست ۱۹۹۷۔ (میاں ظفر مقبول دا مضمون ”پچاس سالہ پاکستانی پنجابی ادب“) ص ۲۰۴، ۲۰۵
- (۱۱) اللہ سوہنے کرم کیا۔ ص ۵۱

راجا رشید مجنود

ایڈیٹر ماہنامہ ”نعت“ لاہور

یکم جنوری ۲۰۰۴ء

لبیک

لبیک اللهم لبیک۔ لبیک لا شریک لک لبیک

ان الحمد والنعمۃ لک والملك لا شریک لک

(میں حاضر آں یا اللہ میں حاضر آں میں حاضر آں تیرا کوئی شریک نہیں میں حاضر آں بلاشبہ ساریاں تعریفیں تیرے لئے ہیں تے ساریاں نعمتیں اتے بادشاہی تیری ای اے۔ تیرا کوئی شریک نہیں۔

(ایس نوں تلبیہ آ کھدے نیں تے ایہ اوہ خاص ترانا اے جیہڑا حاجیاں دے ایمان نوں تازگی بخند اے۔ حاجی تے جان والے ایس نوں پڑھدے جاندے نیں تے جدوں اوہناں دیاں روحاں دے ناں پکارے گئے سن اوس دی حاضری لواندے نیں۔ ایس قول تے ایمان نال جے اللہ تعالیٰ دی ذات وچ ہور کوئی شامل نہیں اے۔ ایہ ترانا حج یاں عمرے تے جان لگیاں نیت کرن دے ویلے شروع کیتا جاند اے تے فیروادوں تک پڑھدے رہندے نیں جدوں تک اللہ تعالیٰ دے اوس پرانے گھر وچ اپڑ نہیں جاندے جس دے دیکھن دی تمنا ہر مسلمان دے دل وچ ہوندی اے۔ اوہ کیتھڑا مسلمان ہووے گا جیہڑے دل وچ اللہ تعالیٰ دے اوس گھر وچ حاضری دین دی تڑپ نہیں ہوندی..... پر گل تاں بلاوے دی اے تے اوس عہد دی اے جیہڑا تخلیق ارواح دے موقعے تے کیتا گیا سی۔ فیرجہاں نوں بلاوا آ جاند اے اوہ بہوں خوش نصیب ہوندے نیں۔ ایہناں وچ کجھ ایہو جیہڑے لوک وی ہوندے نیں جیہڑے اپنے آقا ﷺ دے روضے دی حاضری دی تڑپ ہو روی ودھ رکھدے نیں۔ سادے گنبد دے پرچھاویں تھلے بہہ کے اوہنوں نکلن جنت دے گلڑے وچ نماز پڑھن سنہری جالی نوں چمن محراب منبر تے ستوناں نال لگ کے روں تے مقام صفہ تے منجھوں بہن لئی اوہ ہر ویلے اللہ تعالیٰ دی بارگاہ وچ دعاواں منگدے رہندے نیں۔ اوہناں خوش نصیباں وچ ہک شخصیت اقبال زخمی ہوراں دی وی اے۔

اقبال زخمی ہوراں نے ساری زندگی ملازمت کیتی پر دل وچ آقا ﷺ دے روضے تے اللہ تعالیٰ دے گھر دی حاضری داسو ہماروگ پالی رکھیا۔ ریٹائرمنٹ لے کے جیہڑی ای جمع پونجی ہے سی خرچ کر کے عشق دی آگ بجھاؤں ٹرپے تے نال ای لمحے لمحے دی روداد چھپے رہن والیاں نوں دس لئی ”ٹرپے نیں قافلے“ دے ناں نال صفحیاں تے لکیروتی۔

اقبال زخمی ساری زندگی لاہور وچ گزاری اے۔ پر اوہ آج تک لاہور یے نہیں بن سکے۔ اوہناں دی عادت خصلت پیار کرن والی فطرت خلوص ورتاون والی طبیعت رکھ رکھاؤ سارا ای تے پینڈ وواں دوگا محبت تے خلق نال گدھیا ہویا اے۔ اوہناں دل دے وچ ساری زندگی کوئی ہوس تے لالچ نہیں آسکیا۔ ایس توں اڈا اوہ ہک کچے پنجابی نیں جیہڑاں نوں اپنی روایات تے رھل

نال دلی پیار اے تے سگوں اپنی زبان نال وی حدوں ودھ محبت اے۔

پنجابی زبان نال محبت اوہناں دی مہینہ وار پنجابی پرچے ”لکھاری“ وچوں صاف نظر آؤندی اے۔ ”لکھاری“ کڈھدیاں اوہناں دی عمر لنگھ گئی اے تے پنجابی پڑھن تے لکھن والا ہر آدمی اوہناں دے ناں تے کم نوں جان دا اے۔ اوہ ہک خوبصورت لہجے دے شاعر تے مجھے ہوئے اویس نہیں تے سبھ توں ودھ اوہناں وچ جیہڑا گن اے اوہ ہے حضور نبی کریم ﷺ دی ذات اقدس نال انت دی محبت تے عقیدت۔ جیہڑا اظہار اوہ ”لکھاری“ نعت نمبراں دے حوالے نال اکثر کردے رہندے نیں۔ ایہناں نمبراں وچ اوہناں دی چاہت لگن تے بھروی عقیدت و ارادت ہوندی اے۔ تے ہک غلام ولوں گورھی غلامی تے ہک امتی ولوں اپنے بھرپور خلوص دا اظہار ہوندا اے تے شاید بقول شخصے: ان کے طفیل حج بھی خدا نے کرا دیئے

اللہ تعالیٰ نے اوہناں تے اپنا فضل و کرم کیاتے حج دی سعادت توں نوازا۔ فیر اوہناں جی بھر کے روضہ رسول تے حاضری دتی، اپنے دل دیاں حسرتاں پوریاں کیتیاں تے گزارشات پیش کیتیاں۔ ”ٹربے نیں قافلے“ اوہناں دے اوہ سفر دی روداد حج دی روپور تاثر تے قلب و روح دی واردات اے۔ جس وچ اوہ مینوں ریحان اظہر دے ایس شعر دی تفسیر دکھائی دیندے نیں

Am I happy? May be not

But I Should not forget I have got.

کیونکہ اوہ تھے گزارے ہوئے زندگی دے دیہاڑے ہک ایہو جیہڑا تجربہ ہوندا اے جنہوں بھلایا نہیں جاسکدا۔ تہوں دل دی ہک بڑی عجیب جیہڑی کیفیت ہوندی اے۔ اوہوں ہلن تے واپس پرتن نوں جی ای نہیں کرداتے اقبال زخمی جیہڑا عشق رسول وچ ڈبیا ہوا شخص جدو جہد تے اپڑ جائے تے فیر اوہ واپسی تے رنجیدہ و رنجیدہ ہوندا اے۔

ایہ حقیقت اے جے اللہ تعالیٰ دی محبت اوہ دے آخری پیغمبر حضرت محمد ﷺ دی مکمل اطاعت، اتباع تے اوہناں دی محبت وچ مضمر اے۔ اوہناں دے درتوں ای اکھاں نوں بینائی تے دل نوں سکون ملدا اے۔

حضور دارشاد گرامی اے۔ ”اودوں تاں میں ایمان پورا نہیں ہو سکدا جدوں تیکر ہر شے توں یعنی مال، اولاد، ماں پو بلکہ اپنی جان توں ودھ حضور ﷺ پیارے تے محبوب نہ ہو جاوے“

اے بقر بابت ہزاراں جانہا

اقبال زخمی ہو راں نے دریاں تے جیہڑے اپنے تاثرات الیکے نیں۔ ایہ اوہناں دے دل دی کیفیات نیں۔ اللہ رب العزت نے اپنے نظام وچ کسے نوں مخل نہیں کیتا۔ ایس نوں چلان دا سارا سلسلہ اوس اپنے ہتھ وچ رکھیا اے۔ شیطان نوں وی جیکر اجازت دتی اے تاں ایس نظام دے چلاو لئی در نہ خورے کیہ ہوندا۔ شاید ایہو وجہ اے جے جدوں دی چچیاں عرضاں تے دعاواں

اوس دے حضور خلوص نال کیتیاں جان تاں اوہ من لیند اے۔ نالے میں اکثر حاجیاں کولوں منیا اے جے حج تے جان توں پہلاں کوئی نہ کوئی ایہو جیہا نظارا اوہناں نوں ضروری نظر آؤندا اے جیہدے وچ حاضری دا اشارا ہوند اے تے ایہو جیہا ای ہک اشارا اقبال زخمی ہوراں نوں وی ایس توں پہلاں ہو چکیا سی۔ اوہ لکھدے نیں۔

”۱۹۸۳ء تا ۱۹۸۴ء دی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی محمد اسماعیل ہوریں حج کرن چلے۔۔۔ جس دن اوہناں جاناں میں اپنی بیگم نال لاہور ٹیشن تے اوہناں نوں ملن گیا۔ میں اوہناں نوں دس روپے روضہ اقدس دے کبوتر اں دی چوگ واسطے دتے تے عرض کیتی کہ ایہناں دی مدینے دے کبوتر اں نوں چوگ پادینا تے ہک عرضی میری حضور ﷺ دے پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے پرزے تے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی:

ٹر پے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
کاش میں وی دیکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
اک اکلی میں نمائی کوئج وچھڑی رہ گئی
اڈ گئی اے ہور ساری، ڈار تیرے شہر نوں

اقبال زخمی ہوریں حاجی محمد اسماعیل ہوراں دے اتھے اڑ کے چوگ تے عرضی پیش کرن دا واقعہ حاجی صاحب دی زبان انج ای اگے لکھدے نیں:

”تساں مینوں چوگ لئی جیہدے پیسے دتے سی۔ میں اوہناں وچوں پنج روپے دی چوگ مکہ شریف پادتی سی تے پنج روپے دی چوگ مدینہ شریف پہنچ کے تہاڈے ناں دی خریدی۔ میں اوہ دانے بک وچ رکھ کے اوہناں دے اتے اوہ تہاڈا شعر اں والا کاغذ رکھیا تے کہیا:

”آقا ﷺ ایہ اقبال ہوراں ولوں قبول فرماؤ۔“

ایہ کہندیاں ہوئیاں اوہ دانے کبوتر اں ول اچھال دتے۔ دانے ڈگن دی دیر سی جے میں ویکھنا بک کبوتر روضہ اقدس دے گنبد ولوں اڈا آیا اے تے اوہنے فوراً آ کے اوہ کاغذ چک لیا۔ اوہنے چوگ نہیں چگی۔ بس کاغذ چک کے تے پتا نہیں کہیڑے پاسے لے گیا۔

بہر حال ایہ ہک ایہو جیہا اشارا سی جے آقا ﷺ ولوں منظور آ گئی اے تے جدوں آقا دی منظوری ہو جاوے تاں فیہر مولاداحکم دی آجاندا اے۔

”ٹر پے نیں قافلے“ وچ جتھے اپنے سفر تے حج دی رو دا اقبال زخمی ہوراں نے وی اے اوہدے نال نال ای قاری نوں اپنے ماضی وچ حجات مارن دا سوچا وی دتا اے۔ انج قاری اوہناں دی زندگی بارے کجھ کجھ جانن لگ پیندا اے تے نال ای اوہناں دے اندر دے اوس انسان نوں وی دیکھدا اے جیہدے خدا دے ذوالجلال دی ذات تے اوس دے کرم تے اوس دے خود مختار تے مختار کل ہون تے پکا ایمان رکھدا اے۔ اوہ ایس حقیقت دے وی قائل نیں جے انسان دے دل وچ

خورے کیہ خیال ہوندے نیں تے اسمان تے پتا نہیں کیہوے فیصلے لکھے جارہے ہوندے نیں۔ واقعی ساری پلاننگ تے تدبیر اتھے ای ہو رہی ہوندی اے۔ تے آخر ایہ ای کہیا جاسکد اے بلکہ ایہو ای مدعا ہونا چاہیدا اے کہ

منزلِ ماجز تو کس نیست انت مقصودنا و رضاک مطلوبنا
میں ایس سفر نامے وچ دیکھیا اے جے اقبال زخمی ہو راں دوہرا سفر کیا اے۔ ہک ظاہر تے جسمانی، جنہوں لوکاں نے دیکھیا تے جیہو اکھل کے ساڈے سامنے دے۔ دو جاسفری اوہناں دے جذبات، احساسات، محبت تے عقیدت دا۔ جیہد اعلق اوہناں دے دل تے روح نال اے۔ جنہوں اوہناں آپ محسوس کیا، دیکھیا، ورتیا تے..... کیا اے۔ باہروالے لوک اوس سفر نوں ویکھن تے سمجھن توں عاجز نیں۔ بس ایس کتاب نوں پڑھ کے محسوس کرسکدے نیں تے اوہ وی کسے حد تک۔ تے نالے جدوں اندر نور آونجے تاں انھیرے نس جانداں نیں۔ اوہناں دے اندر نور ورتیا تاں انھیرے دور ہو گئے تے ایہ وی ہک ایہو جیہا احساس اے جیہو محسوسات تائیں ہوند اے۔ اوہ نور بہوں گھٹ بندیاں نوں نظریں آوند اے پر شاعر آکھدا اے جے اوس نوں وی پڑھایا جانا چاہی دا اے۔ خورے ایہ کتھوں تائیں ٹھیک اے۔ آیا پڑھایا جاسکد اے یاں نہیں:

When the light enters darkness is gone

This is a lesson which has to be taught.

ایہ سفر نامہ اگرچہ مختصر تے To the point لکھیا گیا اے۔ پر فیروزی میں سمجھناں جے حج تے وحنج والیاں مسافراں لئی ایہ ہک گائیڈ بک اے جیہدے وچ لمحے لمحے دی واپر پل دے واقعات تے پہلے دہنوں توں لے کے آخری دہنوں تائیں دی مکمل تیاری تے درتارے بارے بڑی احتیاط نال ہر کم تے کاروائی نوں سمویا گیا اے تے مزے دی گل ایہو دے جے ۱۵ مارچ ۱۹۹۸ء توں لے کے یکم مئی ۱۹۹۸ء تائیں اوہناں دی پوری ڈائری اے۔ یعنی حاجی کمپ وچ جان توں ہک دیہاڑ پہلے توں لے کے حج توں پرت کے لاہور اپڑن تک ایس ڈیڑھ مہینے وچ اپنی ہر روز دی مصروفیات تے کارگزاریاں بڑے خوبصورت انداز تے دلکش اسلوب وچ اوہناں نے ترخ وائرز لکھیاں نیں جنہوں پڑھن لکھیاں قاری نوں سمجھن لئی کسے الجھن دا شکار نہیں ہونا پئے گا۔ چونکہ حج دے دیہاڑے وی محدود نیں تے ایہناں دیہاڑیاں وچ جو کجھ ہونا ہوند اے اوہ وی مخصوص اے۔ ایس کر کے لکھاری نوں اپنیاں یاداں لکھن وچ سہولت تے سوکھ ہوند اے۔

اقبال زخمی ہو راں نے ایس تحریر نوں اگرچہ ۱۹۹۸ء وچ کیہے گئے اپنے حج بارے لکھیا اے پر ۱۹۹۹ء تے ۲۰۰۰ء وچ جدوں اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں عمریاں دی سعادت توں وی نوازا اوس ویلے دے کجھ تجربے وی اوہناں دے معاون ثابت ہوئے۔ انج کر کے جیہاں کوئی تبدیلیاں

ہک دوسالان وچ ہوئیاں اوہ نوں تجربے دے تحت ای آئیاں ہوں گیاں۔
 اقبال زخمی ہو راں نے قلبی واردات توں ہٹ کے اپنی ایس لکھت وچ کجھ مشورے
 حکومت نوں دی دتے نہیں تے انتظامیہ نوں وی کجھ دس دی کوشش کیتی اے۔ مثال دے طور تے
 ہک پتے دی گل ایہ دے جے پاکستانی حاجیاں نوں اوہنا دے پاکستانی ہوں دی پہچان لئی کوئی
 نشان الاٹ کرنا چاہی دا اے۔ اوہناں نے خود تے ایس لئی پاکستان جھنڈے دا وچ اپنی قمیض تے
 لائی رکھیا جیہڑی بہوں چنگی گل اے۔ تے حکومت بھائیوں ایہو وچ ای حاجیاں نوں لاؤن دی اجازت
 دے دیوے بلکہ اوہناں نوں جان لگیاں الاٹ کرے۔

ایس کتاب وچ کجھ معلومات وی دتیاں نہیں جیہڑیاں حج توں ہٹ کے دو جے مکاں
 دے لوکاں بارے نہیں۔ ایہدے نال ای جتھے بے قاعد گیاں ویکھیاں..... اپنیاں لوکاں یعنی
 پاکستانیاں وچ جیہڑیاں غلطیاں پائیاں اوہناں دی نشاندہی وی کیتی گئی اے۔ نال ای سعودی عرب
 دے لوکاں دارویہ تے اسلامی یادگاراں دی تلاش وچ آؤن والیاں اوکڑاں بارے وی واضح
 اشارے کیجے گئے نہیں۔

ایہ سب کجھ تاں ”ٹرپے نیس قافلے“ پڑھ کے انداز الگایا جاسکدا اے کہ ایس کتاب وچ
 کیڑیاں بھر پور تے مکمل معلومات فراہم کیتیاں گئیاں نہیں۔

مہینہ وار ”لکھاری“ وچ چھپیاں ”ٹرپے نیس قافلے“ دیاں پوریاں قسطاں جدوں میں پڑھیاں
 تے اوہناں پچھے اقبال زخمی ہو راں دا ”کجھ لکھن“ دا حکم دی سی تاں میں اپنے آپ نوں کمرہ امتحان
 وچ پایا تے ایہ امتحانی پرچامیرے لئی بڑا عجیب سی۔ پہلاں میرے ہونٹاں تے ایہ شعر چلیا
 جزاک اللہ کہ چشم باز کردی مرا با جان جاں ہمراز کردی

تے فیر میں اپنا آپ کھو بیٹھا۔ شاید ایس قافلے دی دھوڑ نے مینوں اپنے لندرجھپا دتا۔
 میں ایس دھوڑ وچ ای کم پچھے پچھے ٹردار ہیا پر میری حالت ایہ ہوندی سی جے میں ایس قافلے توں
 بہوں پہلاں اگلی منزل تے اپڑیا ہویا ہوندا سی۔ ہک منزل تے جدوں میں اپڑیا تاں ایہ آواز آئی جے
 تو بروں درچہ کردی کہ درون خانہ آئی

تے شاید ایہ آواز قافلے وچ شامل اقبال زخمی نے وی سن لئی۔ تدوں تاں اوس دی زبان
 وی گنگ ہو گئی تے اوہ اوہ تھے بہوں کجھ ممکن تے بولن دے باوجود نہ کجھ منگ سکیا تے نہ بول سکیا۔ پر
 میں اوہ تھے فیر پچھے ہو گیا۔ کیوں جے ایہوی میری مجبوری سی۔ میرے خیالاں دی اڈاری ایڈی تیزی
 جے میں پچھے نہیں ساں رہ سکدا تے فیر..... ایس فقرے نے مینوں گواچیا ہویا میرا اپنا آپ لھو دتا۔
 ”عید سرکار دے قدماں وچ ای کیتی ایہ سرکار دا خاص کرم سی“

شا کر کنڈان (سرگودھا)

۸ جنوری ۲۰۰۴ء

تقریظ از کرنل محمد انور مدنی (بندہ رسول کریم ﷺ)

ٹرپے نیں قافلے

بندہ نے میاں اقبال زخمی صاحب ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہدرہ لاہوردی کتاب ”ٹرپے نیں قافلے“ دامطالعہ کیتا اے۔ ایہ کتاب اوہناں نے اپنی امی حضور بیگم بی بی دے ناں کیتی اے جیہدیاں مدینے جان دیاں سدھراں دل وچ ای رہ گئیاں سن۔ جیہڑا کہ بندے (محمد انور مدنی) دے خیال وچ بڑی وڈی خوش قسمتی اے کہ چلو جے مدینے جانہیں سکے پر دل وچ تے مدینے دی تاہنگ ہے سی۔ زخمی نے مدینے جان والی گل وی لکھی اے کہ اوہناں دی بیگم دے ماما جی جدوں ۱۹۸۳ء وچ حج واسطے گئے تے ایہناں اک عرضی لکھ کے دتی کہ آقا رحمۃ العالمین ﷺ دی بارگاہ وچ جان لئی عرض پیش ہو جائے۔ جیہڑی فیہ قبول ہوئی تے زخمی صاحب اپنی بیگم دے نال ۱۹۹۸ء وچ حاضری دے واسطے گئے۔ واقعی ایہ بڑی خوش قسمتی سی۔

زخمی ہوئیں اک وکھری ٹائپ دے ای عاشق نیں۔ ایہناں دیاں گلاں وچ عشق دی جھلک تے ایہناں دیاں تحریریاں وچوں عشق مہکدا اے۔ ایہناں دے اپنے ایس زیارت دے سفر دی داستان وچ رسول کریم ﷺ دے نال عشق

دی اک جھلک نظر آؤندی اے۔ مکہ وچ داخلہ زیارت کعبہ جنت المعلیٰ فیہ مدینے
شہر وچ داخلہ پیارے محبوب ﷺ دی بارگاہ وچ آنسوؤں دی جھڑی دا تھنہ۔ پڑھ
کے بندہ خود محسوس کردا اے جیویں آپ دی زخمی دے نال نال پھر رہیا اے۔

اپنے سفر دے اخیر وچ زخمی نے بڑی وڈی گل کیتی اے اوہ ایہ اے کہ اوہ
پاکستان تے آگئے نیں پر انج لگدا اے جیویں اپنی کوئی چیز او تھے بھل آئے نیں۔
بس اپنا آپ او تھے جھڈ آئے نیں۔ خالی جسم دا پنجرہ لے کے آگئے نیں۔

زخمی دی ایس گل دی میں وی تائید کرناواں۔ اوہ انج کہ میں وی کئی وار اپنے
محبوب ﷺ دی بارگاہ وچ حاضری دتی اے۔ بلکہ آپ ﷺ دی اجازت نال دو
سال مدینے پاک وچ نکلیا رہیاں۔ ہر وار جذوں پاکستان آندا ساں تے انج لگدا
سی کہ میری روح مدینے وچ ای رہ گئی اے۔

واہ زخمی صاحب ایہ عشق رسول دی داستان جیہڑی تسیں پیش کیتی اے ایہ
تساں نے دوسرے لوکاں لئی اک مثال پیش کیتی اے کہ محبوب ﷺ نال عشق انج
کری دا اے۔

میری دعا اے کہ اللہ تعالیٰ تہاڈا ایہ عشق سلامت رکھے آمین

فقط مخلص

کر نل (ر) محمد انور مدنی

ادھوریاں سدھراں

دینے جان دی سدھر تے ہر مسلمان دے دل وچ بکھورے لیہدی
 رہندی اے۔ کدے تھوڑی ہندی اے تے کدے ایہ سدھرات چک لیہدی
 اے۔ میرے دل وچ وی ایہ سدھر تے ضرور ہے سی پر اپنی شدت نال نہیں
 سی۔ خورے ایہدی وجہ میری کم مائیگی سی۔ میں ہوش سنبھالی تے گھر وچ
 غربت دا راج دیکھا۔ بڑے ماپے اپنی حیاتی دی جمع پونجی لٹا کے تے صرف
 جاناں بچا کے پاکستان آ دے سن۔ اپا جی لوں بڑھاپے وچ میں بڑی محنت
 کردیاں دیکھیا اے۔ اسی جی نے اوہناں دا پورا پورا ساتھ بھجایا تے جیون گڈی
 ریڑھن واسطے اوہناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے محنت کیتی۔ کنگاں
 وڈھیاں پہلے پتے فیر کتے جا کے اسیں پروان چڑھے۔ اسیں وی کیہ کرن
 جوگے ہوئے میں میزک کر کے ہے وی کیتی تے پرائمری سکول ماسٹر بنیا۔
 چھوٹا بھرا مل وی نہ کر سکیا تے اک ٹیکٹری وچ ملازم ہو گیا۔ میری ماں دی
 بڑی خواہش سی کہ اوہ آقا ﷺ دے در تے حاضری دیوے پر اسیں ای
 خورے نالائق ساں کجھ نہ کر سکے۔ یا خورے بلاوا ای نہیں سی۔ ہے بلاوا
 ہندا تے خورے کوئی سبب لگ جائدا۔

خورے ایہ حالات سن جیہدی وجہ توں میرے دل وچ دینے جان دی
 سدھر کدے وی شدت اختیار نہ کر سکی۔ بس جدوں کدے کسے حاجی لوں
 جائدیاں دیکھدا تے دل مچل جائدا یا جدوں کسے آدن والے حاجی لوں مل دا
 تے اک ہوک اٹھدی تے بے اختیار دہان چوں نکل جائدا ”یا اللہ کدے
 مینوں وی بلا جائے“ بس ایس توں آگوں کدے نہیں سی سوچیا۔

۱۹۸۲ء یا ۱۹۸۳ء دی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی محمد اسماعیل
 تے اوہد گھر والی جج کرن چلے۔ اوں ویلے ساریاں پروازں کراچی توں
 جائدیاں سن۔ کراچی تک حاجی اپنے طور تے پہنچ دے سن۔ جس دن اوہناں

جانا سی میں اپنی بیگم نال لاہور ٹیشن جے اوہناں نوں ملن گیا۔ میں اوہناں
 نوں دس روپے روضہ اقدس دے کیڑاں دی چوگ واسطے دتے جے عرض
 کیتی کہ اوہناں دی مدینے دے کیڑاں نوں چوگ پا دینا جے اک عرضی میری
 حضور ﷺ دے حضور پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے پرے
 جے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی۔

ٹر پے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
 کاش میں وی دیکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
 اک اکلی میں نمائی کوچ وچھڑی رہ گئی
 اڈ گئی اے ہور ساری ڈار تیرے شہر نوں

اوہناں وقتاں وچ روضہ مبارک دے سامنے کیڑواں نوں
 چوگ پاؤں لئی جگہ بندی سی۔ ہن جے اوہ ساری جگہ محن وچ آ چکی اے۔
 جدوں اسپس (میں جے میری بیگم) ۱۹۹۸ء وچ حاضری دین واسطے گئے جے میں
 اوہ تھاں لھدا ای رہیا جتے چوگا پیندا سی۔ مینوں اوہ تھاں کتے نہ لہی۔ ہن
 جے لوک جنت البقیع وچ چوگ پاندے نیں یا جنت البقیع دیاں کندھاں نال
 آنے دوالے روڑہ بھڈ دے نیں جتوں کارپوریشن دا عملہ چک کے لے
 جاندا اے جے ضائع کر بھڈا دے۔ پرانیاں یادگاراں سب ختم ہو چکیاں نیں۔
 میرا اک دوست جے محلے دا الحاج محمد صدیق اے اوہدا کہتا اے کہ ایٹاں دانہ
 ہندا سی کہ جہر کبب جاندا سی۔ میں اک حاجی محمد صدیق (جیہدا کہ اک
 مدت توں مدینہ پاک وچ رہیا اے) نوں پچھیا کہ ”حضرت ایوب انصاری
 ہوراں دا مکان کتھے کر کے سی“ جے اوہ کہن لگے ”کسے ہر توں پچھو کے
 تقم نوں آکو دس پا دے۔ حاجی صاحب اوہ تھاواں کتھے لھدے او؟ اوہ جے
 سب کجھ توسیع دی نذر ہو گیا اے۔“ میں شاکر کنڈان ہوراں دی کتاب
 ”جادۂ شوق و محبت“ وچ حضرت عبداللہ دی قبر مبارک ہارے پڑھیا کہ اوہ
 قبر اوس تھاں جے سی جتے اجکل فصل خانہ اے میں اوہ تھاں لھدا رہیا پر نہ
 لہی میں واپس آکے شاکر کنڈان ہوراں کولوں اوس تھاں ہارے پچھیا جے
 کہیا تمہیں کیڑے فصل خانے دی گل کروے او؟ ہن جے حرم پاک دے

چار پھیرے غسل خانے ای غسل خانے میں۔ تمہیں کھڑے غسل خانے دی
نشان دی کہتی اے تے اوہ کہن گے جدوں میں گینا ساں اوہوں تے اکو ای
سی تے میں اوہے دی گل کہتی اے۔

گل ہو رہی سی حاجی محمد اسماعیل ہوریاں دے ہتھ عرضی گھلن دی۔ میں
عرضی گل دتی۔ حاجی صاحب داپس پر تے میری اگے نالوں ودھ عزت
کردے۔ میرے بزرگ ہون دے ہادجہو مینوں سرہانے والے پاسے اصرار کر
کے بٹھاندے۔ میں سمجھدا رہیا کہ جواکی ہون دے ناٹے میزی آؤ بھلت نکو
دے نیں (رشتے وچ اوہ میرے ماما سوہرا گندے سن) آخر اک دن پٹھیاں
اوہناں گل کھول دتی تے کہن گے۔ ”تاں مینوں چوگ لئی جیہڑے پیسے
دے سی میں اوہناں وچوں پنج روپے دی چوگ کہ شریف پا دتی سی تے پنج
روپے دی چوگ مدینہ شریف پہنچ کے تہاڈے تاں دی خریدی۔ میں اوہ دانے
بک وچ رکھ کے اوہناں دے اتے اوہ تہاڈا شعراں والا کاغذ رکھیا تے کہیا
آقا ﷺ ایہ اقبال ہوریاں دلوں قبول فرماؤ۔ ایہ کہندیاں ہویاں اوہ دانے
کہوتراں ول اچھاں دے اوہ دانے ڈکن دی دیر سی بے میں دیکھناں کہ اک
کہوتر روضہ اقدس دے گتہد دلوں اڈا آیا اے تے اوہنے فوراً آکے اوہ کاغذ
چک لیا اے اوہنے چوگ نہیں چکی بس کاغذ چک کے تے پتا نہیں کھڑے
پاسے لے گیا“

اوہناں دی ایہ گل سن کے میریاں اکھاں وچ آنسو آ گئے تے میں
کہیا ایہدا مطلب اے میرے آقا ﷺ نے میری عرضی منظور کر لئی اے۔
ایس توں بعد میں اکثر نعتیہ مشاعریاں وچ ایہو ای نعت سناؤ۔ اک دن
عرفان نقوی مینوں کہن لگا ”دعویٰ صاحب تہاڈے کول ہوو کوئی نعت نہیں
ہیکی۔ تمہیں ہر وار ایہو نعت سناؤ اے او“ میں کہیا ضرور ہیکیاں نیں۔ بعض
دفعہ خیال دی ہندا اے کہ کوئی ہوو نعت سناواں پر جدوں سچ تے جاناں
تے بے اختیار ایہو نعت میرے مونہوں نکلدی اے۔ شاید میرے ذہن دے
کے گوشے وچ ایہ گل قفل ہو گئی اے کہ آقا ﷺ نے میرے ایہ شعر
قبول فرما لئے نیں۔ ایس لئی جدوں سچ تے جاناں تے بعض دفعہ ہوو نعت
پڑھن لئی لے کے دی جاناں پر سچ تے سچ کے بے ساختہ ایہو نعت شروع
کر دیناں۔

بلاوا

انسانی حیاتی دھج کئی وار انج دی ہندا اے کہ کوئی کم آپے ای ہو جاندا اے تے ایس آکھن اے کم اتفاق نال ہو گیا اے یا ایہ گل اتفاقا ہو گئی اے۔ ہاں ہو جاندا اے۔ بعض دفعہ ایسا ہندا اے۔ کیوں ہندا اے تے کیوں ہندا اے۔ بس ہو جاندا اے۔

پر اک گل ضرور اے کہ کوئی وی کم اتفاق نال نہیں ہندا۔ ہر کم پلاننگ نال ہندا اے۔ کجھ کماں دی پلاننگ ایس آپے کرنے آں تہا سمجھ لوو ساڈے ذہن دھج آؤندا اے کہ پلاننگ کرپچے تے ایس آکھدے آں اساں فلاں کم دی پلاننگ کئی تے اوہ کم ساڈی پلاننگ مطابق ٹھیک ہو گیا کجھ کم ایسے نہیں جہاں دی پلاننگ ایسے نہیں کردے پر اوہ ہو جائدے نہیں۔ اصل دھج اوہناں دی پلاننگ ایس نہیں کردے۔ اوہ پلاننگ کسے ہو رہاں ہو رہی ہندی اے۔ اوس کم دی پلاننگ اخیر دھج ہندی اے تے ایس اوہناں اتفاق دا نال دے دینے آں۔

ایس لحاظ نال دیکھیں تے مہری تے پوری دھجی لہناں اتفاقاں نال بھری پئی اے۔ میں تے کوئی کم وی اپنی پلاننگ نال نہیں کیہا بس پیٹھے بٹھائے کوئی خیال ذہن دھج آیا تے میں اٹھ کے بغیر سوچے کجھ اوہ کم کر لیا۔ بس اتفاق نال اکثر اوہدا رزلٹ چنگا ای نکل دا رہیا اے۔ مارچ ۱۹۹۶ء عدالت دا فیصلہ ہویا تے بی ایڈ لکھے ہوئے کس کلیر ہوئے تے انج میوں وی مارچ ۱۹۹۶ء دھج بی ایڈ دا گریڈ مل گیا تے میں ہادای باغ نوں چھڈ کے جناح ماڈل ہائی سکول۔ سلطان پورہ چلا گیا تے مئی ۱۹۹۶ء نوں مسلم ماڈل ہائی سکول اردو بازار دھج آ گیا۔ مسلم ماڈل ورگے وڈے سکول دھج جتھے لوک بڑی کوشش نال تے سفارش نال آؤندے میں میں اتفاق نال آ گیا۔ میوں کئی دوستاں نے کہا کہ ”کس طرح حوالہ کردایا ہے“ تے میں کہدا ”میوں تے

دیکھے نال گھلیا گیا اے میں تے ایڑے وڑے سکول جھنسا ای نہیں چاہندا
ساں" تے کوئی وی میری گل دا تھار نہ کردا۔ حالانکہ ایہ گل سچ اے کہ
میں نہ چاہن دے باوجود اتفاق نال اوچھے پہنچ گیا ساں۔

اسی آکے میں دیکھا کہ کوئی کسے دا دوست نہیں کوئی کسے دا
ہمدرد نہیں۔ ہر بندہ اپنے آپ وچ مست اے۔ پیسے مگر اک دوڑ گئی ہوئی
اے۔ ہر بندہ اپنے آپ وچ اے۔ میں تے عمر اوہناں سکولاں وچ گزاری
سی جتھے ایس سارے اک دوسرے دے ہمدرد ساں اک دوسرے دے دکھ سکھ
دے سامجی ساں۔ اک دوسرے دیاں خوشیا غمیاں وچ شامل ہندے ساں۔ اک
دوسرے دا درد و غم اہم ساں۔ اک دوسرے دے کم آؤندے ساں ایس لئی
ایس آپا دھاپی آئے ماحول وچ میرا دل ای نہ لگا۔ میں اچانک تادلہ کران
دی بھائے رینائرمنٹ لین دا فیصلہ کر لیا تے بغیر سوچے سمجھے رینائرمنٹ لین
لئی درخواست دے دتی جدوں کہ اسے میری رینائرمنٹ وچ پنج سال باقی سن۔
میرے دوست میری ایس حرکت تے بڑے حیران ہوئے۔ کسے نے کہا "یار
لوکری دا مڑا تے گریڈ پوسٹ تے آکے آؤندا اے تے توں ایجھے آؤندیاں
ای رینائرمنٹ لے رہیا ایں" کسے آکھا "حیرے تے سارے ہال پڑھدے
نیں۔ صرف اک ہڑ اپنے گھراں تے کھڑا اے تے اوہ وی دکرے گھر والا
اے۔ اینہاں ذمہ داریاں دے ہندیاں کیوں رینائرمنٹ لے رہے او" کسے کجھ
آکھا کسے کجھ۔ پر میں اپنی گل تے اڑیا رہیا تے
31 دسمبر 1998ء سکول وچ میرا آخری دن سی۔

واقعی پلاننگ کتے ہو رہی ہندی اے۔ میرا ہڑ احمد اقبال احمد پی ٹی سی
کر کے دیکھا پھر ن ڈیپا سی۔ حکومت دلوں لوکریاں تے بین سی۔ جدوں
کدے احمد نے کہا "ابا جی ساڈا کہیہ ہنہ گا" تے میں آکھنا "دعا کرو
اسہلی مل جائے" مگران حکومت آئی تے بین کھل جائے گا تے غیر انشاء اللہ
جہانوں لوکری مل جاوے گی۔ سچ سچ انج ای ہویا ۹۶ء دے آخر وچ اسہلی ٹٹی
تے مگران حکومت نے بین کھول دتا۔ میں رینائرمنٹ لے لئی سی تے نال ای
احمد نوں لوکری مل گی تے فروری وچ اوہدی اپائنٹ ہوئی۔

میں واجہات واسطے بھیج دوڑ شروع کر دتی تے انت ایہ بھیج دوڑ جون
۱۹۹۷ء وچ کی۔ واجہات کلیر ہندے گئے تے دلہے کسے کوئے وچوں آواز

آئی ”یار زخمی ایہ پیسے تے مک ائی جانے نیں۔ تیرے ہتھ وچ تے انج دی سوری اے، جتاں چہ آون والے پیسے نوں خرچ نہ کر لوں جیوں چین نہیں آؤندا، کیوں نہ آقا دے دے درتے حاضری دتی جاوے۔“ ایہ خیال آؤندیاں ای میں اپنی پیگم نوں کہیا میں حج کرن جا رہیا واں، توں دس میرے نال چلنا ای کہ نہیں! وہ فوراً ای کہن لگی کیوں نہیں جانا۔ میں موقع کیوں ضائع کراں۔ خورے فیر ایہ وقت آؤنا بے کہ نہیں۔ تے انج اسیں دودس میاں بیوی تیار ہو گئے۔

جدوں میں ریٹائرمنٹ دی درخواست دتی تے مینوں میرے پتر ارشدا اقبال ارشد ہوریں کہن گئے ”اہاجی تسیں آکھدے ہوندے ساؤ کہ نوکری کرن واسو اتے ایس ایس ٹی بن کے آؤندا اے تے تسیں آپ ایس ایس ٹی بن دے ای گئے اتے ریٹائرمنٹ لے لئی ہے کیوں۔“ میں کہیا ”ایس گل دا تے مینوں دی پتا نہیں میں ویلے توں پہلاں کیوں ریٹائرمنٹ لے رہا واں۔ بس لے رہیاں واں۔“ جدوں اسیں حج واسطے جان دا فیصلہ کیتے فیر خیال آیا کہ ایہ تے میری پلاننگ نہیں سی۔ ایہ پلاننگ تے کسے ہو تہاں ہو رہی اے۔ ایہ تے اثیر وچ پلاننگ ہوئی اے۔ ایہ تے آقا دا بلاوا آچکا سی، ایس لئی ایہ سارا کچھ ہو یا اے۔ ایس لئی میرے اندرون ریٹائرمنٹ لین دی واج آئی اے۔“

لبیک الہم اللہ لبیک

☆☆.....☆☆

محل ساج دا اک منظر (گدی سہاک تے ہر محمد علی تے صوفی محمد الدین چشتی پٹے میں)

111082

تیاری

جج تے جان دا ذہن بن دیاں ای اڈیکاں لگ سکھاں۔ اکو ای سوچ ہر ویلے ذہن جج گھمدی رہندی کیڑے ویلے حکومت جج پالیسی دا اعلان کرے تے پیسے جمع کروائے جان۔ اگست ۱۹۹۷ء وچ حکومت ولوں پالیسی دا اعلان ہو گیا تے پیسے جمع کروان دی تاریخ دا اعلان وی ہو گیا۔ میں سب توں پہلاں میٹل بینک شادردے میٹر کول گیا تے اوہوں کہیا کہ اسیں جج تے جانا چاہنے آں۔ سو کہہ طریقہ کار اے۔ خیال ایہ سی کہ چونکہ پیسے دی ایسے ای بینک وچ پنے ہوئے نیں تے ایسے ای سارا مسئلہ حل ہو جاوے گا۔ میٹر اللہ دا بندہ تے جج جج سرکاری ملازم نکلیا آکھن لگا اسجے تے اسیں کم دی شروع نہیں کیا۔ تسیں بندے لہو تے کم از کم ویہہ پنچ بنڈیاں دا گروپ بنا کے لے آؤ۔ فیر اسیں تہاںوں فارم دے دیاں گے انج فارم آگئے نیں میرے کول۔ میں اک دوست نال گل کیتی اوس کہیا کہ ایہ سرکاری ملازمین کم توں اپنی جان چھڈا دے نیں۔ حالانکہ گروپ بنانا لیٹاں دا اپنا کم اے۔

اگلے دن میں اک اشتہار ڈاک خانے دے کول لگا دکھیا۔ پئی ”جج لئی فری مشورہ لو۔ گروپ دی بنائے جاندے نیں۔“ میں ٹیلی فون لوٹ کیا تے گھر آ گیا۔ گھر آ کے اک نمبر ڈائل کیا تے اوہاں دیا کہ شام نوں رابطہ کرو۔ میں شام نوں رابطہ کیا تے قاری کرداد نوران نال گل بات ہوئی۔ اوہاں کہیا ”پندراں پندراں تصویراں لے کے کل شام نوں میرے کول آجاؤ فارم میرے کول پیسے نیں میں پر کر دیاں گا۔“ اگلے دن تصویراں ہوائیاں تے شام نوں اسیں دوویں جی قاری کرم داد صاحب کول چلے گئے۔ قاری صاحب بڑے حلیم الطبع تے ملنسار انسان نیں۔ اوہاں نہ صرف فارم پر کیسے سکوں ہر گل بڑی چاہت نال سمجھائی تے کہیا ”صبح جا کے فروٹ منڈی مسلم کمرشل بینک وچ پیسے جمع کروا آؤ۔ بینک چیک لے کے چلے جاؤ۔ اوتھے دے میٹر حاجی منیر احمد صاحب بہت اچھے بندے نیں تے رات دن حاجیاں دی خدمت وچ لگے رہندے نیں۔ انوار نوں وی چھٹی نہیں کردے۔ اوہوں کوئی فون کر کے کہوے کہ آ کے پیسے لے جاؤ تے نالے جج دا فارم پر کر دیکھو تاں اودے گھر جا کے دی فارم پر کر دیندے نیں تے پیسے

لے آؤندے ہیں۔ تیس بے شک ادھانوں چیک دے آویا ہے اودے اپنے خرچ تے پیسے منگوا لین گئے۔ میں اگلے دن فارم تے چیک لے کے مسلم کمرشل بینک فروٹ منڈی چلا گیا۔ اوتھے ہور لوک وی آئے ہوئے سن۔ حاجی منیر احمد صاحب منہر بینک ہر کسے نال بڑی محبت نال پیش آ رہے سن۔ اک بندے دی ڈیوٹی سی کہ اودے مہماناں دی چاء نال خدمت کرے۔ اودے آکھدے سن ایہ حاجی لوک تے اللہ دے مہمان نہیں۔ میں تے اللہ دی خوشنودی حاصل کرن لئی اللہ دے مہماناں دی خدمت کرناواں۔

میںوں پچھن لگے ”پیسے نقد دیہو گے کہ چیک دی صورت وچ“ میں کہیا ”چیک دی صورت وچ“ ادھانوں اودے ویلے میںوں وصولی دی رسید بنا دتی تے اپنے اک کلرک نوں بلا کے کہن لگے ”ملک صاحب ایہ چیک لے لوو تے صبح بیٹھل بینک شاہدہ توں پیسے لے کے آویا ہے۔“ قاری کرم داد ہوراں دے کہن تے فارم تے لکھ دتا گیا سی کہ میں سرکاری رہائش نہیں لینی۔ بینک والیاں ای ساڈے گروپ بنائے حاجی محمد صدیق فرالیاں والے نوں ساڈا گروپ لیڈر بنا دتا جیہدی رہائش عاڈے لاگے ای آتھے جیاموسی وچ اے۔ فارم جمع کردان توں بعد اندر دی تربہ چ چ کچھ ہور دودھ گئی تے روز ای انتظار رہندا کہ کوئی اطلاع آ جاوے۔ اللہ کرے قمرہ اندازی وچ ناں لکل آوے۔ صوفی محمد الدین چشتی نظامی (قصور) ہوراں نال ذکر ہوئے میں کہیا ”صوفی صاحب دعا کرو فارم جمع کروائے میں اللہ کرے ناں لکل آون۔“ اودے بڑے اعتماد نال فرمان لگے ”فارم ایویں جمع ہو جائدے میں؟“ تہانوں بلاوا آ چکیا اے۔ تیسیں تیاری کرو“ ایسے ای گو گو دی حالت وچ دن لکھ رہے سن ہے اک دن اخبار وچ آیا کہ ساریاں جج دروغستان بغیر قمرہ اندازی توں منظور کر لیاں گئیاں نہیں۔ کسے بندے نوں وی ایس سعادت توں نہیں روکیا جا رہیا۔ ایہ خبر پڑھ کے تے ڈاڈھی خوشی ہوئی۔

عید الفطر تو کچھ دن ای بعد قاری کرم داد ہوراں اپنے مدرسے وچ فرینک دا اہتمام کیتا۔ قاری کرم دادا صاحب وی ہر ویلے معروف رہن والے بندے نہیں۔ محکمہ اوقاف وچ ملازمت کردے نہیں۔ دارالافتاح ٹرسٹ چلا رہے میں جہدے تحت فری ڈپنری فری سلائی سکول تے اک دینی مدرسہ چل رہیا اے۔ مدرسہ حالے زیر تعمیر اے۔ ہر سال گروپ لے کے عمرہ کرن واسطے

جانے میں۔ حاجیاں دی خدمت پڑے غلوں نال کردے میں فارم پر کر کے دیندے میں گروپ بنامے میں تے فیر جان توں پہلے سارے لاہور دے حاجیاں نوں اکٹھا کر کے چار دن ٹریننگ کیمپ لاندے میں۔ ٹریننگ دی دیندے میں تے حاجیاں دی چاء رس تے بسکٹاں نال خدمت دی کر دے میں۔ میں دیکھیا اے کہ اوہناں کولوں ٹریننگ لے کے جان والیاں نوں اوتھے گائیڈنس دی بہت گھٹ لوڑ ہندی اے۔ قاری صاحب اک اک گل سمجھاندے میں۔ ٹریننگ ختم ہون توں چند دن بعد رواگلی دا محلہ وی مل گیا جیہدے مطابق ۱۸ مارچ ۱۹۹۸ء نوں رواگلی سی۔ اس توں پہلاں گردن توڑ بخار دا ٹیکہ لگوایا تے درد کارڈ حاصل کیا۔ ڈاکٹر صاحب ٹکڑوں کتاب صحت تے نال لے جان والیاں دوائیاں درج کردائیاں تے فیر سیل بند دوائیاں خریدیاں۔ ۱۵ مارچ ۱۹۹۸ء نوں ایس غوثی وچ میرے ہڑاں ارشد اقبال ارشد تے احمد اقبال احمد نے مختلف تقریراں دا آہر کیا۔ پہلی تقریب صبح دی نماز توں بعد محلہ میلاد سی جیہدی صدارت جناب محمد عثمان سالک مہروی ہوراں کیٹی۔ ایس محفل وچ بہت سارے نعت خواناں لے حصہ لیا جہاں وچ قاری فیاض احمد قادری حافظ محمد صدیق محمد طیل محمد جمیل رانا محمد اشرف عرفان نقوی تے ہو بہت سارے نعت خوان شامل سن۔ قاری کرم داؤد میاں غلام رسول نقشبندی تے قاری فیاض احمد قادری ہوراں تقریراں کیتیاں تے آقا ﷺ دے حضور سلام پیش کر کے ایس محفل دا اختتام ہوا۔ ۴ دے نعتیہ محفل مشاعرہ سی۔ جیہدی صدارت ملک دے مشہور نعت گو شاعر پروفیسر حفیظ نائب ہوراں کیٹی تے راجا رشید محمود ہوریں مہمان خصوصی سن۔ ایس محفل میہ ہتھتی شاعراں لے آقا ﷺ دے حضور نعت نذرانہ پیش کیا۔

عشاء دی نماز توں بعد محفل سماع سی۔ جیہدی صدارت پیر طریقت حضرت محمد اسحاق شاہ مہروی سکوری ہوریں کر رہے سن تے ایچے پردہیاں وچ صوفی محمد الدین چشتی ٹھائی ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نوشائی حکیم نذیر احمد نذیر نقشبندی شامل سن۔ طالب چشتی قوال تے اوہناں دے ساتھیاں محفل سماع نوں خوب گرمائی رکھا۔

۱۶ مارچ ۱۹۹۸ء نوں حاجی کیمپ حاضری سی۔ کیمپ وچ دو دن پہلے حاضر ہونا پیندا اے۔ مقامی حجاج حاضری دے کے واپس اپنے اپنے گھر پرت آؤندے

نیں۔ باہروں آدن والیاں لئی کیپ وچ رہائش دا انتظام ہوندا اے۔ باہروں آدن والے
وی جے اپنی مرضی نال کیپ وچ نہ ٹھہرنا چاہوں تے اوہناں تے پابندی کوئی نہیں ہوندی۔
حاجی کیپ بادشاہی مسجد دے سامنے حضوری باغ وچ بنایا گیا سی۔

اسیں وی کیپ وچ حاضری دتی۔ ٹکٹ تے کرنسی حاصل کیتی۔ ایہ کرنسی ڈالراں
دی شکل وچ ٹریولر چیک سن۔ کچھ سعودی ریال وی سن۔ تاں جو اتھے پہنچ کے ابتدائی
خرچے پورے کیچے جاسکے۔ ایہتوں فارغ ہو کے گھر واپس پرت آئے۔ پرہن جیج
تڑپ وچ شدت آگئی سی تے ایہ دو دن وی گزارنے اوکھے ہو گئے سی۔ دل چاہندا سی کہ
وقت پر لا کے اڈ جاوے تے اسیں جھیتی توں جھیتی دیا رجبیب وچ پہنچ جائیے۔

لبیک الہم لبیک

☆☆☆

محل ساج داک منظر (اقبال رومی، امجد اقبال احمد)

روانگی

لہیا لہیا ساں دھج گناہواں
 پُ پُ وچھا نال خطاواں
 کیتیاں آقا ڈمیر عطاواں
 رحمت والیاں کر کے چھاواں

سد لیا سو اپنے ولے
 اوہدی رحمت بلے بلے
 اوہدی رحمت بلے بلے

دے کے خوشیاں وافر تر پے
 گئے دہے آخر تر پے
 بندھ کے ہمار مسافر تر پے
 میں دی فریا نال انہاءے

جد کے نوں حاجی چلے

اوہدی رحمت ہے ہے
اوہدی رحمت ہے ہے

یاد کراں جد بیتیاں گھڑیاں
چیتے آون گلاں بڑیاں
اکھیاں ساون لائیاں جھڑیاں
شرم دا مارا تر نہ سکناں

نہ جانے میں ہجو۔ ٹھلے
اوہدی رحمت ہے ہے
اوہدی رحمت ہے ہے

اوتھوں جنہوں سدا آوے
جنہوں آقا ﷺ آپ بلاوے
اوہو شہر بدینے جلاوے
اوہدے کرم دے ہاجبوی کوئی

جا نہیں سکدا اوہدے دے
اوہدی رحمت ہے ہے
اوہدی رحمت ہے ہے

..... ☆ ☆ ☆

اج ۱۸ مارچ ۱۹۹۸ء دا کرمیاں والا دن چڑھ آیا اے۔ میں سمجھتاں کہ میری
حیاتی وچ ایہو ہما بھاگیں بھریا دیہاڑا اگے کدے نہیں آیا۔ اج دا سورج
میرے لئی اٹھیاں خوشیاں لے کے آیا اے۔ اج تے میں پچا دے دیس جانا
اے۔ میں آکھدا ساں میں دیار حبیب ﷺ وچ کوئی وی پرانی شے لے کے
نہیں جانا۔ ایسے شوق وچ سارے کپڑے نوں سوائے۔ ہر ہیز کوشش کر کے
نویں خریدی تے فیرودی کچھ چیزاں رہ گھیاں۔ اج سویرے ای میری گھڑی
چلدی چلدی رک گئی۔ میں ارشد نوں کہیا ہڑا یہ ویکھ میں گھڑی پرانی لے
کے چلیا ساں ایہ وی رک گئی اے۔ انج کر دوڑ کے میری عینک دی نوں
ہوالہ۔ تے نال اک جزا بوٹاں دا وی لے آ۔ ایہ دوویں چیزاں وی
پرانیاں نیں۔ حالانکہ بوٹ دو تن واری ای استعمال کیجے سن۔ ارشد اوے ویلے
شہر چلا گیا۔

جنگ صلیب نے عورتوں کو ہلاکے عورتوں کی محفل میلاد شروع کروا دی۔ اوہ آکھدی سی جس دن رداگی ہوئی میں تے اس دن محفل کروا کے فراں کی محفل ختم کردیاں ای گھروں نکل ٹرے۔

عجیب پرسوز مظر اے۔ اٹھائے رنجھائے آساں تے سدھراں بھرے جذبات لے کے ٹر پئے آں۔ چادراں نال زمین تے پڑ نہیں لگدے پئے۔ گھر دا ہر جی ای ودھیا کرن واسطے حاجی کیمپ تک جان لئی تیار ہو گیا۔ میرے بھرا دلدار احمد تے محمد فتح۔ بھرجائیاں پروین تے رقیہ بھتیجیاں نسرین شاہین کوثر یاسمین۔ بھتیجا ساجد دلدار۔ پئے ارشد اقبال امجد اقبال امجد اقبال تنویر اقبال فاروق اقبال۔ ٹونہ ٹریا۔ پوترے عقل ارشد عدیل ارشد نبیل ارشد۔ پوتری عروج ارشد۔ سارے ای نال ٹر پئے۔ حاجی کیمپ پہنچ کے ودھیا کرن والیاں چاریاں نوں فارغ کیتا۔ ایہ جدائی دا مظر وی عجیب سی ساڈے بھساں تے خوشی بچ رہی سی پر بچیاں نوں خوشی دے نال نال جدائی دا غم کھا رہیا سی۔ خاص کر امجد اقبال دیاں ڈھانسیں نکل سکھیاں۔ اوہنے دوجیاں نوں وی ٹھکسن کر چھڈا۔

حاجی کیمپ دے اندر پہنچ کے اک نواں تجربہ سی زندگی وچ پہلی دفعہ ہوائی سفر کر رہیاں۔ اوہدے تقاضیاں توں بالکل ای کورا۔ بس ایہ ای حال جیویں کوئی پینڈو پہلی وار کسے شہر آ وڑیا ہووے تے ہر شے نوں حیرانگی نال دیکھ رہیا ہووے۔ ایہو حال میرا سی تے میری بیگم؟ اوہ تے پہلے ای کدے گھروں باہر نہیں نکلی۔ اوہ وڈالہ روڈ تے وی شاہدرہ موڑ ولوں چکر کڈھ کے چاندی اے۔ آکھدی اے کہ گلیاں وچ بھل جانی آں۔ اوہ تے بس میرے چچے چچے ٹری آوے۔ بس بچہ دس کے سارے مرطے طے کیجے سامان کسٹم والیاں کولوں چیک کروا کے بک کروا دتا۔ صرف احرام اک شاہد وچ پا کے کول رکھ لئے۔ بورڈنگ کارڈ حاصل کیجے۔ ایٹھوں فارغ ہوئے تے حکم ہویا اوہ سامنے جتے دو بندے میز کرسی لا کے بیٹھے نیں اوہتے حاضری دیہو۔ اوہتے گئے تے دیکھیا اوہ کنیاں ساریاں ڈیجھراں میزاں تے کھار کے بیٹھے نیں۔ ایسں اوہناں کول حاضری دتی تے اوہناں ساڈے ہتھ وچ وی اک اک ڈیجھر پا دتی گئی جیہ تے نان پاسپورٹ نمبر تے پاکستان لکھیا ہویا سی۔ ایہ اہتمام خورے ایس لئی کیتا گیا سی کہ پچھلے سال ملٹی وچ خیمیاں نوں اک گلن نال کئی حاجی مر گئے سن تے اوہناں دی بچان وی مشکل ہو گئی سی۔ شاید

ایس لئی ایہ اہتمام کیٹا گیا سی کہ حادثے دی شکل وچ لوہے دی زنجیر تے مل ای جائے گی جیہدے توں مرن والے دی شناخت ہو سکے گی۔

تھوڑی دیر بعد بساں آ گئیاں جہاں تے سوار ہو کے تے ایئر پورٹ اپڑ گئے۔ حاجی کیپ توں بساں وچ لٹھن ویلے دی قطار بنا کے سوار ہوئے تے ایئر پورٹ اپڑ کے دی لائن بنا کے اپنے دتی بیک چیک کردا کے حاجی لاؤنچ وچ داخل ہو گئے۔ ایہ نظم و ضبط بہت اچھا لگیا۔ کاش ایہ نظم و ضبط زندگی سارے شعبیاں وچ پیدا ہو جاوے۔

ایئر پورٹ تے پی آئی اے دی انتظامیہ نے حجاج دی تواضع چاء تے بسکٹاں نال کیتی۔ فیر اعلان کیٹا گیا کہ احرام بندھ لے جان تے نفل ادا کرن توں بعد عصر دی نماز ادا کیتی جاوے۔ نال ای مسجد اے۔ جتے جا کے وضو کیٹا۔ احرام بندھا۔ نفل ادا کیٹے تے بعد وچ نماز عصر پڑھی۔ عورتاں واسطے علیحدہ انتظام اے۔ عورتاں نے دی احرام بندھ کے تے نماز پڑھ لئی۔ جہاز اہے تک نہیں سی آیا۔ آخر اٹھ وے وے جہاز آیا تے پتا چلیا کہ لہیدے وچ کوئی خرابی پیدا ہو گئی اے جنہوں دور کیٹا جا رہیا اے۔ شام دی نماز دی ایئر پورٹ تے پڑھی تے عشاء دی۔ عشاء دی نماز توں بعد تقریباً ۹ وے جہاز وچ سوار ہون لئی آکھیا گیا۔ پی آئی اے دلوں حجاج کرام نوں چھتریاں تحفے دے طور تے دتیاں گئیاں۔ جہاز نوں میٹری لگ چکی سی۔ اتھے دی لائن بنا کے جہاز وچ سوار ہو رہے ساں۔ ایہ جیو جیٹ طیارہ سی جیہدے وچ چار سو ستر حاجی سفر کر رہے سن۔ جہاز وچ لٹھن دا ایہ میرا پہلا موقع سی جیہدی وجہ توں اک عجیب جی حالت سی۔ جیویں کوئی بچہ پہلی دفعہ کے کھڑونے نوں دیکھدا اے۔ میٹریاں چڑھدیاں ای گیٹ وچ ایئر ہوٹس نے السلام علیکم کہہ کے مسکرائیاں ہوئیاں استقبال کیٹا تے ٹکٹ دیکھ کے سیٹ ول اشارہ کر دتا۔ میری بیگم دی سیٹ دا نمبر 46F سی تے ایہ کھڑکی دے نال سی۔ میری سیٹ دا نمبر 46H سی تے ایہ دوسری رو وچ آ رہی سی پر میں بیگم دے نال دی سیٹ تے بیٹھ گیا تے میری سیٹ تے دوسرے بندے نوں بٹھا دتا گیا۔ میرے نال دی سیٹ نے محمد سلیم بیٹھا ہو یا سی تے ادھدی بیگم حاجراں بی بی دی سیٹ دوسری رو وچ سی۔ حاجیاں دے کہن تے محلے نے بہت ساریاں بیٹھاں وچ رد و بدل دی کیٹا کیوں ہے حاجی کیپ وچ بورڈنگ کارڈ

دین والیاں نے ایس گل دا خیال نہیں سی کیا تے اکڑمیاں بیوی دی سیٹ
 طبعہ طبعہ لائیاں وج آ رہی سی پر عملے نے پورا پورا تعاون کیا تے
 سیٹاں درست کر کے بٹھا دتا۔

فیر اعلان ہویا کہ جہاز مزید لیٹ اے۔ ایس سوا دس دسے فلالی کر
 سکاں گے۔ دس دسے دوبارہ اعلان ہویا کہ جدہ ایئر پورٹ توں اوتھے اترن دا
 جیڑا قائم ملیا اے اوہدے مطابق ایس ہور لیٹ روانہ ہواں گے۔ ایس لئی پہلے
 کھانا کھا لو۔ لہجے نال ای عملے نے فائنٹ کھانے دی تیاری شروع کر
 دی۔ اگلی سیٹ دے پچھلے پاسے اک محنتی جی فوڈ ہوئی سی اوہوں کھولن تے
 اک چھوٹی جیپی میز تیار ہوئی۔ ایس طرحاں ہر بندے دے سامنے اک کچی
 جیپی ٹیبل تیار سی تے عملے نے اوہدے لیا کے کھانا لگا دتا۔ کھانے توں بعد
 چاء دا دور چلیا تے فیر سامنے اک وڈی ساری سکرین روشن ہو گئی تے اک
 الٹرنیٹاں ظاہر ہوئی۔ جہدے ہتھ وج اک بلیٹ سی تے مسکرا مسکرا کے اوس
 بلیٹ نال کھیڈنا شروع کردتا میں سمجھا خورے کوئی کرتب دکھا رہی اے۔ پر
 جدوں غور کیا تے پتا چلیا کہ اوہ سیفٹی بلیٹ ہنسن دا طریقہ دس رہی اے۔
 فیر اوس نیار نے ماسک نال کھیڈنا شروع کردتا یعنی ماسک پہنن دا طریقہ دسیا
 کہ جے ہوا دی کمی ہو جاوے تے کچ بن دبا کے ماسک کڈھنا اے تے
 کیون تک تے چڑھا لینا اے تاں جو ساء ٹھیک طریقے نال آؤندا رہوے۔
 اوہ الٹرنیٹاں سکرین توں غائب ہوئی تے میں آپ بلیٹ نال کھیڈن لگ پیا۔
 تن چار داری بلیٹ ہتھ کے تے کھولی۔ اپنی بیگم نوں بلیٹ ہنسن دا طریقہ
 سمجھان دی کوشش کیتی پر اوہ آکھن لگی میسجوں نہیں سمجھدی آپے ای ہتھ دیا
 جے۔

سوا پاراں دسے جہاز نے فلالی کیا۔ پہلا تجربہ ہون کر کے ہر گل
 میرے واسطے نویں سی۔ بہت ساریاں گلاں دا پتا چلیا۔ میرا خیال سی سیفٹی بلیٹ
 ایس لئی ہنسی دا اے کہ شاید جہاز اڈن لکیاں جھٹکے مارا اے تے بندہ سیٹ
 توں ڈگ ڈگ پیندا اے۔ ایس لئی سیفٹی بلیٹ نال اوہوں سیٹ نال جھکڑ دتا
 جامدا اے۔ میں جھٹکیاں دا انتظار کردا رہیا پر ایسی کوئی گل نہ ہوئی۔ جہاز
 نے آہستہ آہستہ چلتا شروع کیا تے فیر یکدم دوڑا ہویا بلند ہو گیا۔ ایس
 دوڑ وج اک داری اک گڑگڑاہٹ ضرور شامل ہوئی سی تے فیر انج سی جیویں

جہاز ہوا وچ معلق کھڑا ہودے۔ سکرین فیر روشن ہوگئی تے اعلان ہویا کہ اسیں ۳۵۰۰۰ فٹ دی بلندی تے پرواز کر رہے آں۔ فیر سکرین تے ج دی فلم چلنا شروع ہوگئی تے لہدے نال ای جہاز وچ لبیک اللہم لبیک دیاں آوازاں بلند ہوئیاں۔

اک دفعہ جہاز نے بہت زیادہ ڈولے کھانے شروع کر دتے۔ جیویں بس دے سفر وچ خراب سڑک تے لاری وچ جھکے گدے نیں تے سواری اکدوہے تے ڈگ ڈگ پیڑیاں نیں۔ انج ای حال سی۔ سکرین تے فیر اوہ ای ٹیہار ظاہر ہوئی تے اعلان ہویا کہ سیٹلیٹ ٹیٹ بندھ لوو۔ موسم خراب اے۔ گھبرانا نہیں۔ اسیں تھوڑی دیر تک ایس ملائے چوں گزر جاواں گے۔ تھوڑی دیر بعد ای جہاز فیر پرسکون ہو گیا۔ ایئر ہوسٹاں نے مشروب تقسیم کرنے شروع کر دتے۔

میرا سفر تے تجسس نال گزر رہیا سی۔ میں تے سیٹ تے کولیس بن کے بیٹھا لوں لوں دریاقت وچ لگا ہویا ساں۔ ہاں میرے لئی ایہ دریافتاں لویاں ای سن۔ میں سیٹ دے نال لگے بیٹاں لوں دھا دھا کے دیکھ رہیا ساں ایہ کاہدے لئی نیں۔ سیٹ پچھے مگی۔ اگے آئی۔ ہیڈ فون لا کے دیکھیا۔ ہار ہار کھڑکی چوں باہر دی دیکھدا پر ٹھہرے دے سوا کچھ نظر نہ آؤندا۔ البتہ جدوں اسیں لاہور ایئر پورٹ توں فلائی کیتا سی تے منظر بڑا خوبصورت سی۔ شہر دیاں روشنیاں نظر آ رہیاں سن تے فیر جیویں جیویں جہاز بلند ہوندا گیا تے ایہ روشنیاں نظر آؤنیاں بند ہو گئیاں۔ فیر جدہ ایئر پورٹ دے لاگے جا کے جہاز نے بندیاں پرواز شروع کیتی تے فیر ایہ منظر بڑے خوبصورت لگے۔ ہر پاسے روشنی دیاں قطاراں سن۔ اودھر اعلان ہو رہیا سی کہ اسیں 30 منٹ بعد لینڈ کراں گے۔ سیٹلیٹ ٹیٹ بندھ لئے جان۔ محلے نے پیک ناشتہ تقسیم کرنا شروع کر دتا تے کہیا ایہ ڈبہ رکھ لوو ایہ تھاڈے ایئر پورٹ تے کم آوے گا تے ساڈی یاد دلائے گا۔ اوتھے تہانوں داداہ وقت لگتا اے۔

لبیک اللہم لبیک

☆☆☆☆

حجاز دی زمین تے

۱۹ مارچ ۱۹۹۸ء 'چار گھنٹے تے دیہ منٹ دی پرواز توں بعد' سعودی ناظم مطابق ۲ وچ کے عقی منٹ تے ایس جدہ ایئر پورٹ تے لینڈ کیا۔ ایہ دنیا دا بہت وڈا ایئر پورٹ اے۔ شاید سب توں وڈا۔ سب توں زیادہ پروازاں دی اتھے آؤندیاں ہون گیائیں ہوں جے پوری دنیا توں حجاج کرام آؤندے نیں۔ دنیا دا سب توں وڈا اجتماع ایس وھرتی تے ہوندا اے۔ سب توں وڈے نبی حضرت محمد ﷺ ایس وھرتی تے تشریف لیائے سن۔ حج دے دن نہ ہون تے پوری دنیا توں مسلمان عمرا ادا کرن واسطے سارا سال آؤندے رہندے نیں۔ ایہ دنیا دا جدید ترین ایئر پورٹ اے جنہوں ملک عبدالعزیز بن الاٹوی ہوائی اڈا King Abdul Aziz International Airport آکھدے نیں۔ ایہ مدینہ روڈ تے تقریباً اک سو بیس مربع کلومیٹر وچ پھیلایا ہویا اے ۱۹۷۴ء نوں لہدی لہدی تعمیر شروع ہوئی تے ۱۸ رجب ۱۴۰۱ھ نوں شاہ خالد بن عبدالعزیز نے لہدا افتتاح کیا۔ لہدی تعمیر وچ ۳۵ مختلف مکاں دے پاراں ہزار بندیاں نے حصہ لیا۔ (جاوہ شوق و محبت۔ از شا کرکڑان)

ایہ ایئر پورٹ پنجاب صباں وچ وڈیا ہویا اے۔ ایس جس حصے وچ اترے ساں ایس حصے نوں حج ٹرمینل آکھدے نیں۔ اتھے صرف حج پروازاں اتردیاں نیں۔ ایہ بہت وڈا تے جدید ترین ایئر پورٹ اے۔ سگوں پوری دنیا وچ تعمیر دے فن دا ایہو ہمہ شاہکار ہو رکتے نیں۔ جہاز نوں اتارن چڑھن لئی پوڑی نہیں لائی جاندی۔ جہاز لینڈ کردا اے تے اک گیلری محکم کے دروازے تال آ گلدی اے۔ دروں دیکھے تے انج گدا اے جیویں وڈے وڈے سمرانی خیمے لا دتے گئے ہوں۔ میں جامدیاں تے لہوں پھر کے نہیں وکھ سکیا پر واپسی تے وقت مل گیا تے ایس ٹرمینل نوں پھر کے چنگی طرحاں

دیکھیا۔ ایسے دھج اک بڑی سٹی میٹ اے۔ بیٹار آرام گاہاں لہارٹی ڈھیری مارکیٹ ان گت حمام غٹھے پانی دے کلز ہوٹل ٹیلی فون بوتھ (کے تے کارڈ ٹال استعمال ہون والے) پوسٹ آفس، بینک، صراف، ہوائی کمپناں دے دفتر تے ٹیکسی سٹینڈ، بس سٹینڈ سب کچھ موجود اے۔ شاکر کنڈان ایسے دی بناوٹ بارے اپنی کتاب دھج لکھدا اے۔ ”خیمیاں دی تعداد تن سو دس اے۔ ہر خیمہ 45x45 میٹر سائز دا اے جیہڑا تقریباً چھ منزلا عمارت توں دی اچا اے۔ ایہ دنیا دی سب توں وڈی چھت اے۔ ایہ چھت گری لوں جذب کرن والے مادے Teflon coated Glass Fiber ٹال بنائی گئی اے۔ ایہدی تیاری دھج پنج لکھ دس ہزار مربع میٹر کپڑا اک لکھ اسی ہزار ٹن بجری پتھر تے عقی میل لما لوہے دا سریا استعمال ہویا اے۔

(جادو شوق و محبت صفحہ ۵۵)

دوسرا حصہ سعودی ایئر لائنز (مطار داخلی) اے۔ جتھے صرف سعودی ایئر لائنز دے طیارے آؤندے جاندے نیں۔ اتھے مسافراں لئی سٹھ کمریاں دا ہوٹل اے تے ہر قسم دیاں سہولتاں موجود نیں جیہدے دھج بینک، پانی، میٹ تے پارک وغیرہ شامل اے۔ (ایسی جے لوں جدوں میں تے جیل صاحب ۲۰۰۰ دھج عمرا کرن گئے ساں تے پھر ٹرکے دیکھدے رہے)۔

تیسرا حصہ انٹرنیشنل ایئر لائنز ٹرمینل (مطار خارجی) اے۔ ایہ سعودی ایئر لائنز توں دس کلومیٹر شمال ول اے۔ ایس لئی ایسوں ٹرمینل دی آکھدے نیں۔ ایس ٹرمینل تے پوری دنیا توں پروازاں آؤندیاں نیں۔ میں جدوں ۱۹۹۹ء دھج عمرہ کرن گیاں تاں مینوں ایہ ٹرمینل پھر ٹرکے چنگی طرحاں دیکھن دا موقع ملیا۔ ایس ٹرمینل تے وی مسافراں لئی ساریاں سہولتاں موجود نیں۔ ایس ٹرمینل توں بساں دے ذریعے مسافراں لوں جہاز تک پہنچایا جاتا اے۔

چوتھا حصہ مائیکہ المکلی (رائل فیملی ٹرمینل) اکواندا اے۔ ایہ V.I.P اے۔ انتہوں سعودی خاندان دے خصوصی طیارے پرواز کر دے نیں۔ ایہ گنبد نما عمارت داگوں بنایا گیا اے۔ دوپے مکاں دے بادشاہ صدر تے وزیر وغیرہ وی ایسے ٹرمینل تے آؤندے جاندے نیں۔ اتھے دس ہزار مربع میٹر دا اک سلاخی دا چھترا تے پریگراؤنڈ دی اے (جادو شوق و محبت)

بچوں حصہ ائیر فورس ٹرینل اے جیڑا صرف ائیر فورس دے استعمال

واسطے اے۔

اجھے اترویاں ای عورتاں تے مرداں نوں دکھرا دکھرا کر دتا گیا۔ اجھے
 پیچیدیاں ای محسوس ہویا کہ ایس جج جج کے غیر ملک وچ آ گئے آں جتھے
 کوئی ساڈی زبان نہیں سمجھدا۔ ویسے سعودی عملے دا رویہ ہمدردانہ تے مہربانہ
 سی۔ اوہناں دی گفتگو وچ حقّی وی سی تے ہمدردی وی۔ سمجھ نہیں سی آؤندی
 کہ اوہناں دے ایس رویئے نوں کیہ ناں دتا جاوے۔ قاری کرم داد دی
 ہدایت مطابق ایس زرد کارڈ پہلوں ای ہتھوں وچ پھڑ لئے سن۔ جہاں دے
 ہتھوں وچ زردکارڈ نہیں سن اوہناں نوں عملے دے بندے آکے کارڈ پکھدے
 تے چیک کردے تے جیڑے جتھ وچ کارڈ سی اوہناں کارڈ چیک کرن دی
 تکلیف اوہناں گوارا نہ کیتی۔ ایہ زرد کارڈ اصل وچ گردن توڑ بخار دا ٹیکہ
 لگ جان دا تصدیق نامہ اے۔ جے کسے کوئی ایہ کارڈ نہ ہووے یا ٹیکہ نہ لگا
 ہووے تے پہلے ادھے اونٹوں ٹیکہ لایا جاندا اے۔ خدا خدا کر کے ایہ پہلا
 مرحلہ مکاتے دوچار مرحلہ سامان تلاش کرن دا سی۔ حاجی اپنے اپنے بیگ لھمن
 لئی ایڈمر اڈمر کس بج رہے سن۔ میں وی اپنا سامان لھمن لگ پتا جے اپنے
 جے وچ میری بیگم دوں بیگ چک کے لے آئی تے آکھن لگی میں پہلے ای
 تلاش کر لئے نہیں۔ اجھے فیر دو لائناں لگ سکھاں اک عورتاں دی تے دوجی
 مرداں دی۔ داری داری سامان چیک کروانا شروع کیا۔ اک بیگ میرے کول
 سی تے اک میری بیگم کول اوہ جمعیتی ای چیک کردا کے ہال توں باہر چلی
 گئی۔ میں لائن وچ کھلوتا سوچ رہیاں ایہ چھوٹا بھیا جنگلا بھلا پاکستانیاں نوں
 کیہ آکھدا اے؟ جے پرایا دیس نہ ہوندا تے ہن تک ایہ لوک چھالاں مار
 کے جنگلا کراس کر چکے ہندے۔ حالے میں ایہ سوچ ای رہیاں جے پاکستانی
 بھراواں نے جنگلا کراس کرن دی سکیم کڈھ لئی۔ میں اک نوجوان ہوں
 دیکھیا جیڑا اپنا اٹیچی اگے اگے کر رہیا سی تے اپنی واری نالوں پہلے کھن دی
 کوشش وچ سی۔ میں اونٹوں کہیا ”بیٹا لائن وچ لگ جا“ اوہ ہس کے کہن لگا
 فکر نہ کرو میں اگے جا کے نہیں لگدا تے جاواں گا تہاںوں پہلے۔ اپنے جے وچ
 اوہدی بیگم نے ٹھکے دے دوجے پاسے آکے تے ٹھکے دے اتوں دی اٹیچی پھڑ
 لیا تے اوہ بغیر لائن توں پار چلا گیا۔ بس فیر کیہ سی؟ بغیر لائن توں اگے

جان ترکیب ج گئی۔ جہاں نال عورتاں سن اودہ لائن وچ لگ کے باہر جانیدیاں
تے چٹکے دے اتوں دی اپنے ساتھیاں کولوں سامان پھڑلیدیاں (عورتاں دی داری
جھیتی آری سی) تے ساتھی بغیر لائن توں ای اندر چلے جانے۔ میرے ورگے
جھڑے لائن وچ لگے ہوئے سن جہاں نال عورتاں نہیں سن یاں عورتاں پہلے باہر
جاچکیاں سن (گھنٹیاں انتظار کروئے رہے۔ خدا خدا کر کے ایہ مرحلہ طے ہویا۔ انج
سعودی نرے بادشاہ ہندے نیں۔ طبیعت دے بادشاہ۔ دل چاہندا تے بیک دی
زپ کھول کے جھاتی مار دے تے آکھدے ٹھیک اے جاؤ۔ دل کروا تے ہر
شے اویڑ کے رکھ دیندے۔

سامان چپک کروا کے ہال چوں نکلیا بیک ٹرائی تے رکھیا تے پاکستانی
لاؤنچ وچ کھنچ گیا۔ میری بیگم اوتے میرا انتظار کردی سی۔ اپنے وچ دن چٹا
ہو گیا سی۔ نماز دا وچلا لگ ہو رہا سی۔ پاکستانی لاؤنچ وچ نماز فجر ادا کیتی۔ اوتے ای
جہاز توں ملیا ہویا ناشتا کھیتے معلم دا انتظار شروع ہو گیا۔ ایہ خوشیاں تے چاواں بھریا
سٹراڈیکان بھریا سٹروڈی سی۔ تھوڑی تھوڑی دیوڈی اک لمی اڈیک محسوس ہندی سی۔
پل پل گزارنا آکھا ہویا سی لمحہ لمحہ دی رکاوٹ صدیاں تے کھلری گدی سی۔
اپنے وچ معلم دے کارندے آگئے تے حکم ہویا ”لائن بناؤ“ ایہ کارندے
پاکستانی سن۔ حامی اپنا اپنا سامان لیکے لائن وچ کھڑے ہون لگ پئے۔

ساڈا گروپ لیڈر حاجی محمد صدیق (ٹرائی میکرجیا موسیٰ) سی۔ ایہ بندہ لاہور
ایئرپورٹ توں بعد سائوں کتے نظر نہیں آیا حالاں گروپ لیڈر دی حیثیت نال
لہو چاہیدا سی کہ حامی لاؤنچ وچ کھنچ کے اپنے ساتھیاں نوں اکٹھا کرے
پر ایہ تاں غائب سی۔ گھدا سی ہر مرحلے وچ سب توں پہلے اگے نکل گیا
اے۔ جدوں اسیں گروپ لیڈر نوں غائب پایا تے اسان تیراں بندیاں نے
فوراً اپنا گروپ ترتیب دے لیا تے عہد کیتا کہ اسیں اکٹھے رہواں گے۔ ایہ
تیراں بندے ایہ سن۔ راقم (اقبال دشمن) اقبال بیگم (میری جیون گڈی دا دو جا پھیر)
محمد طاہر منزہ (سبز طاہر) نسرین (طاہر دی بھین) محمد سلیم حاجراں بی بی (سلیم دی گھروالی)
ذوالفقار تسلیم بی بی (ذوالفقار دی بیگم) مائی بشیراں (بیوہ عورت) خورشید احمد والدہ
خورشید رشیداں بی بی (بیوہ عورت) لہذا اسیں اکٹھے ای اکو بس وچ سوار ہوئے۔

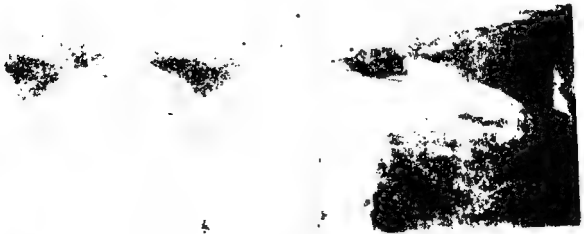
☆☆☆

حدود مکہ وچ پہلا سجدہ

بس جدہ ایئرپورٹ توں چلی تے پہلا شاپ اوہنے چیک پوسٹ تے
 کیا۔ بس رکدیاں ای دو لڑکے بس وچ داخل ہوئے تے اوہناں حاجیاں نوں
 آب زم زم پلایا۔ ڈرائیور پاسپورٹ چیک کران چلا گیا تے ایس اتر کے
 اوتھے بنی ہوئی مسجد وچ چلے گئے۔ وضو کیا تے ایس سرزمین تے داخلے دے
 شکرانے وجوں دو نفل ادا کیے۔ جدوں پہلی وار ایس سرزمین تے سجدے وچ
 سر رکھیا تے سرور ای آگیا۔ دل چل گیا تے اکھاں دچوں ہنسو جاری ہو گئے۔
 عورتاں نے وی عورتاں والے حصے وچ جا کے نوافل ادا کیتے تے اللہ دا شکر ادا
 کیا۔ سعودیہ وچ ہر مسجد وچ عورتاں واسطے علیحدہ حصہ مخصوص اے جتھے عورتاں نماز
 ادا کردیاں نیں۔ ایس نفل ادا کر کے تے واپس بس وچ آگئے۔ ڈرائیور کاغذ چیک کروا
 کے آپکاسی۔ بس روانہ ہوگئی۔ ایس مقام توں اگے غیر مسلم دا داخلہ ممنوع اے۔
 اوہ بس معلم دے ڈیرے تے جان دی تھاں اوہدے اک دوست دے
 مکان تے رکی جیہڑا مکان کرائے تے دیدا سی۔ اوس سائوں رہائش دی آفر
 کیتی پر اسان مل کے مشورہ کیا کہ پہلوں ایس دیکھ لئے کہ ایتنوں حرم
 پاک کئی دور اے تے جے ایس دوران کوئی معقول رہائش مل جاوے تے
 اوتھے ٹر چلے۔ ایس عورتاں نوں اوتھے ای بٹھا کے تے آپ حرم پاک ول
 چلے گئے۔ کئی مکان وی دیکھے پر کوئی معقول رہائش نہ ملی۔ کسے دا کرایہ زیادہ
 سی تے کوئی تیسری منزل تے سی۔ کوئی پہاڑی تے سی تے کوئی انج چھوٹا سی
 تے اکو کرا سی۔ ساڈے نال ضعیف عورتاں سن۔ اک عورت محذور وی سی۔
 ایس چاہندے ساں کہ اک تے مکان گھیاں وچ نہ ہووے رستا سدھا ہووے
 جتھے عورتاں گھیاں وی پہنچ سکن۔ دوجا فلور تے ہووے یا پہلی منزل تے۔ کرا

وڈا سارا ہووے یا دو کمرے ہوں۔ کچھ سستے مکان ملے پر اوہ گلیاں وچ سن جتے کلی عورت دے رستا بھل جان دامنسد ہوسکد اسی۔ ایس لئی او سے مکان نوں ترجیح دتی تے نو ہزار بیچ سو وچ دو کمرے کرائے تے لے لئے۔ سامان کمریاں وچ رکھیا۔ اک کمرے وچ بیس تے میری بیوی اقبال بیگم، محمد طاہر، اوہدی بیوی منزو، اوہدی بھین نسرین بی بی، محمد خورشید، اوہدی والدہ ٹھہرے ساں جدوں کہ دوجے کمرے وچ ذوالفقار تے اوہدی بیوی سلیم اختر، محمد سلیم تے اوہدی بیوی حاجراں بی بی، مائی رشیداں بی بی تے مائی بشیراں بی بی سن۔ اتھے ای ایس معلم ولوں آیا کھانا کھاواتے حرم پاک دل لبیک الہم لبیک دے نعرے مار دے ٹر پئے۔ عصر دی نماز حرم پاک دے باہرای ادا کیتی کیوں جو جماعت ہو رہی سی تے جتے وی تھاں ملی او تھے ای جانماز بچا کے چھستی نال جماعت نال شامل ہو گئے۔ نماز ادا کر کے تے فیر حرم پاک دل ٹر پئے۔

لبیک الہم لبیک

حرم پاک وچ داخلہ

عصر دی نماز پڑھ کے ”باب السلام“ دے رستے حرم پاک وچ داخل ہوئے۔ میری عجیب حالت سی۔ جذبات نوں لفظاں دا روپ نہیں دتا جاسکدا ایس لئی میں اپنی حالت بارے کہہ دساں۔ آئندے میں حرم پاک تے پہلی نظر پڑے تے جو وی دعا منگئے منظور ہو جاندی اے۔ میں پورا مہینہ سوچدا رہیا ساں کہ ایہ منگاں گا اوہ منگاں گا پر اوتھے پہنچ کے کچھ یاد ای نہیں سی ”باب السلام“ تک تے کیفیت ہوئی۔ طہیبت وچ جوشِ خوشیاں سدھراں تے چاواں دا ہنگامہ جیہاں ایسے ہنگامے وچ کچھ ممکن دیاں سوچاں سن۔ پر دروازے توں اندر داخل ہندیاں ای کیفیت ای بدل گئی۔ نگراں نیویاں سن۔ پھر سو سو من بھارے ہو گئے سن۔ قدم ڈول رہے سن انج سی جیویں کوئی مجرم شرمندہ شرمندہ کٹھرے دل جا رہیا ہووے۔ جھ پٹے نہیں سن جا رہے تے آہستہ آہستہ چل رہے ساں۔ کچھ ایہو جی کیفیت ای میری بیگم دی سی تے اوہ میرے نال نال انج چل رہی سی جیویں کوئی مجرم کھدا کھدا جوشِ ممکن جا رہیا ہووے۔ جہوں مومن وچ پہنچ کے نگراں اتانہ چکیاں تے سامنے اوہ کالا کونٹا نظر آیا۔ اوہنے دل نظر پندیاں ای اک بجلی جی لہرا گئی۔ اپنی جلالت محسوس ہوئی کہ کچھ ہوش ای نہ رہی تے زبان وچوں اچانک نکلیا ”یا

اللہ حیرا پانی مجرم حاضر آئے لہوں بخش دے“ تے لہدے نال ای ڈھانیں
کل کھیاں تے بے اختیار سر جھدے وچ سٹ دتا۔ کافی دیر سجدے وچ بیا رونما
رہیا جدوں دل کجھ ہلکا ہویا تے اٹھیا۔ دیکھیا تے نال ای سجدے وچ ڈکی
میری پیگم ہلک رہی سی۔ میں محسوس کیتا اوہدی حالت میرے نالوں وی غیر ہو
رہی سی۔ مگن وچ آب زم زم دے کور رکھے ہندے نیں۔ اوتھوں آب زم
زم پیتا تے کجھ سکون ہویا۔ فیہ اللہ دے گھر دل قدم ودھائے۔ طواف کرن
والیاں دے وچوں دی لکھدے ہوئے کجے دے کول پہنچے۔ غلاف نوں بوسہ
دتا۔ تے فیہ بنجو جاری ہوکھیاں۔ دل نال کیتے ہوئے وعدے یاد آئے کہ میں
کیہ کیہ منگاں گا فیہ پتا نہیں میں اودہ چیزاں منگ سکیاں کہ نہیں کجھ یاد
نہیں۔ پر نہیں دل نے آکھیا سی ”منگ ارے نادان منگ“ اج ممکن وا ویلا
اے تے توں اوس گھر دے ٹہانے کھڑا ایں جھدے دل سدا موجدہ کر کے
منگدا رہیا ایں۔ اج تے ویلا بنیا اے۔ اج تے موقع لگا اے۔ اج ای تے
داری آئی اے۔ اج ای تے ویلا اے۔ فیہ خورے ایہو جہا ویلا لہے کہ نہ
تے نال ای میں منگنا شروع کیتا۔ ممکن لگ پیا پر کیہ؟ فیہ بھل گیا کیہ
منگاں؟ بار بار اودہ ای لفظ زبان تے آجائے ”یا اللہ حیرا مجرم حاضر اے۔
لہوں بخش دے“ میں فیہ کجھ ہور ممکن لگدا تے فیہ مونہوں ایہو ای لفظ کل
دے“ کجھ سکون ہویا تے پچھے ہٹ کے کجے دل مونہہ کر کے بہہ گئے۔ نہ
اکھاں دیکھوں رجھیاں سن تے نہ دل بھردا سی۔ ایسے ای شغل وچ شام ہو
گئی۔ مغرب دی نماز توں بعد طواف کیتا مقام ابراہیم دے سامنے قل ادا
کیتے آب زم زم پیتا تے عشاء دا ٹائم ہو گیا۔ عشاء دی نماز پڑھ کے سعی (صفا
مروا دے درمیان دوڑنا) کیتی۔ شکرانے دے قل ادا کیتے تے بیڑ کروان چلا
گیا۔ ٹڈاں کرن والے ٹائی ساڈے پاکستانی نیں تے اوہناں وا اودہ ای اعزاز
اے کہ جو کھوہ سکدے اڈ کھوہ لوو۔ میں اک ٹائی توں ریٹ بچھیا تے اوس
بچ ریال دے۔ (پاکستانی ہاتھ روپے بچا پھیے) میں ٹڈ کروانی شروع کیتی جے
اک ہور بندہ آ گیا۔ اوہنے ریٹ بچھیا تے سودا کرن لگ پیا آخر تن ریال
وچ سودا ہو گیا۔ میوں پتا لگا کہ اچھے تے ایس کے ججے کم لئی وی سودا کرنا
پیدا اے۔ میں ٹائی نوں کھیا توں پاکستانی این میں وی پاکستانی آں۔ میوں
نہیں سی پتا کہ ایس کم لئی وی سودا کرنا پیدا اے۔ میرا خیال سی ریٹ مقرر

ہوں گے۔ ہن دس کئے پیسے دیاں تے اوہنے تن ریال ای لئے۔

ایتھوں فارغ ہو کے گھر ول پرتے۔ راہ چوں مدینہ ہوئل توں کھانا لیا۔ حج دے دنوں وچ مدینہ ہوئل دے کھانے دائل چھ ریال ہندا اے۔ سبزی، گوشت، قیمر، پاوے مرغی جو مرضی لے لو۔ ریٹ چھ ریال ای اے۔ دال پنج ریال دی اے۔ تال تن روٹیاں بندیاں نیں۔ اک کھانے وچ دو بندے رنج لیدے نیں۔ ایس کھانا لے کے سدھے گھر آ گئے۔ ساڈنے ساتھی پہلے ای پہنچ چکے سن۔ گھر آ کے احرام کھولیا۔ نہا کے تے عام کپڑے پہن لئے۔

مسجد جبرائیل

بیت رسول ﷺ تہ حاضری

۲۰ مارچ ۱۹۹۸ء رات پروگرام بنایا کہ صبح سویرے سویرے جا کے طواف کرنا ہیں۔ لیہدے دہج کوئی شک نہیں کہ گچھل رات جہاز دہج جاگ کے گزاری سی۔ فیر سارا دن عتلف مراحل طے کیے۔ عمرہ کیا۔ رات ستیاں ہوش ای نہ ری کہ کتھے پے آل پرینگم صلیبہ نے اپنی عادت مطابق ساڈھے تن دے رولا پانا شروع کر دتا ”اٹھو اٹھو چار دہج گئے نیں“ تے انچ چار دے تک اسیں اٹھ کے وضو کر کے تیار ہو گئے (میری بیگم دی عادت اے کہ جے رات اونہوں کہہ دیے کہ فلاں وقت جانا اے تے اوہ ساری رات سوں نہیں سکدی تے ہمیشہ وقت توں ادھا گھنٹا پہلے اٹھا کے تیار کرا دیدی اے) اچھے وی ادہنے ایہو کچھ کیا۔ اسیں وضو کر کے تیار ہو کے باہر نکل آئے۔ جدوں سڑک تے آئے تے ان گنت لوک حرم پاک ول جا رہے سن۔ رستے دہج ای اذان ہوگئی۔ اسیں طواف شروع کر دتا۔ بیگم کہن لگی طواف پورا ہو جائے گا؟۔ اچھے تے اذان توں تھوڑی دیر بعد ای جماعت کھڑی ہو جائی اے۔ (اچھے جج دے دتاں دہج اذان تے جماعت دہج صرف پنج منٹ دا وقت ہوندا اے۔ ستیاں مشکل نال ادا کری دیاں نیں) میں کہیا اوہ اذان فجر دی نہیں سی تہجد دی سی۔ بے فکر ہو کے طواف پورا کرو۔ اسیں طواف کھل کر کے اچھے نکل ادا کیے ای سن جے صبح دی اذان ہوگئی۔ نماز فجر توں فارغ ہو کے میں بیگم نوں نال لیا تے حضور ﷺ دے پیدائشی گھر دے پوچے اگے جا کھلوتے۔ اچھے ہن اک لائبریری قائم اے۔ عرب دی حکومت نے پرانے سب نشان مٹا دتے نیں۔ نہیں مٹا سکے تے کہوہ اللہ تے روضہ رسول ﷺ نوں۔ دروازہ بندی۔ اچھے لائبریری دے پوچے اگے اک بندہ ڈیوٹی ادا کر رہیا

ی۔ غورے کوئی شرط سی بغیر وردی توں۔ پر شرط کیوں ہو سکدا سی اوہ تے اردو
 پوی روانی نال بولدا سی۔ بہر حال اوہ ڈیوٹی دے رہیا سی تے جیڑے دی لوک
 بیت رسول ﷺ دی زیارت کرن آؤندے حکم دیندا کہ پرے کھلو کے کجے
 دل مونہہ کر کے دعا کرو تے چلے ہو۔ حکم مطابق لوک آج ای کر رہے سن پر
 میرا دل چل گیا میں اگے ودھ کے مکان دیاں دیواراں نوں جھ لایا۔ دیوار نوں
 چمیا تے اوہ کہن لگا شرک شرک پرے ہو۔ میں پرانہ ہو گیا پر دروازے دے قریب
 ای کھلوتا رہیا تے چشم تصور وچ اوس ویلے نوں واج ماری جدوں حضور ﷺ گھر
 چوں گل کے کعبہ شریف دل تشریف لے جانے سن۔ میں کئی دیر ای اوس بیتے
 سے نوں واجاں دیندا رہیا تے اوس ویلے نوں بلانڈیاں بلانڈیاں میریاں اکھیاں
 چوں آنسو جاری ہو گئے۔ اوہ رکھوالا چپ کر کے میری حالت دیکھدا رہیا پر اوہنے
 میتوں مڑ کجھ نہیں کہیا۔ ہور آون والیاں نوں اوہ دور ای ڈک دیندا رہیا۔

میری چشم تصور وچ اوہ مکان دی آیا جہدے وچوں ابولہب دی بیوی دیوار
 دے اتوں دی حضور ﷺ دے گھر گدگی سٹ دیندی سی تے آپؐ فرمادے
 ”چاہی ایہ کیہو جی ہسائیکل اے“ کدے میں سوچدا ہتھے ای اوہ راہواں ہون
 گیاں جہاں وچ کفار کنڈے دچھا دیندے سن۔ میں کئی دیر ہنہو دگاندا رہیا۔
 کافی دیر بعد میں ایس استغراق چوں باہر آیا۔ اوس راکھے نال سلام دعا لئی تے
 اوہدے کولوں پچھیا حضور ﷺ دے زمانے دے کجھ ہور نشانات دس۔
 حضرت خدیجہؓ دا مکان کھتے سی اوس تھاں دی نشان دہی کر۔ حضور ﷺ
 دے خاندان دے ہور مکان کھتے کھتے سن۔ ذرا کجھ دس۔ اوہ کہن لگا ”
 میرے علم وچ کجھ نہیں تے ایہ لوک کجھ دن نوں تیار نہیں ایس لئی
 تہاںوں پتا نہیں لگ سکدا۔ تمیں ایس سڑک تے ٹرے جاؤ تے اگے قبرستان
 اے جنہوں جنت المصطیٰ آکھدے نیں اوتھے حضرت خدیجہؓ دا مزار مبارک
 اے۔ اوہدی زیارت کر لو۔ اوس بندے نوں کیہ پتا سی کہ ایس اک اک
 نشان دیکھن دے بھکھے آن۔ ساڈیاں اکھاں تے زیارتاں کرن لئی ترس
 رہیاں نیں پر اوتھے تے جنہوں دی کجھ پچھو کوئی راہنمائی نہیں کردا۔ ہر
 گل دا اک ای جواب اے ”واللہ اعلم“ ساڈے گرب چوں میں کلا ساں جیڑا
 ہر چیز دی کھوج کرنا چاہندا ساں۔ باقی بندے تے ”جو پتا چلے دیکھ لو
 تے کجے دی زیارت کرد“ دے قائل سن۔

جنت المعلیٰ دی زیارت

ایں (میں) تے میری بیگم) پیدل ای قبرستان ول ٹرے۔ قبرستان توں پہلے دو یادگار مسجداں آؤندیاں نیں۔ اک مسیت دے کول گئے۔ مسیت نوں تالہ لگا سی۔ ایں مسیت دا ناں سی۔ اوتھے اک انڈونیشا دا قافلہ دروازے اگے کھڑا دعا مانگ رہیا سی۔ مسجد دا دروازہ بند سی۔ ایں وی دروازے اگے کھلو کے دعا منگی تے اگے ٹرے۔ ایں جنت المعلیٰ جان دی بجائے پہلوں اگے نکل گئے تے ”مسجد جن“ پہنچ گئے۔ اتفاق نال دروازہ کھلا مل گیا۔ ایں مسجد دے اندر داخل ہو گئے تے نکل ادا کیے۔ دعا منگی تے باہر نکل آئے۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے بنائی گئی اے جتھے جتاں نے حضور ﷺ نال ملاقات کیتی تے اسلام قبول کیجی سی۔

واپس آکے جنت المعلیٰ وچ داخل ہوئے۔ اوتھے عورتاں دا داخلہ ممنوع اے۔ (عرب وچ عورتاں نوں قبرستان جان دی اجازت نہیں) دروازے چوں داخل ہندیاں ای اک شیڈ بنایا گیا اے۔ عورتاں نوں اوتھے ای روک لیا جاندا اے۔ پہلے وی کئی عورتاں اوتھے پھنسیاں سن جہاں دے ساتھی اندر چلے گئے سن۔ میں وی بیگم نوں اوتھے چھڈیا تے آپ اندر چلا گیا۔ پہلے میں نوں قبرستان دیکھدا رہیا۔ اک بندہ کنیاں ساریاں قبریں کھول کے بیٹھایا۔ ایہ قبریں پکیاں نیں۔ جہاں دے اتے سمیت دیاں سلاں رکھ کے بند کر دتا جاندا اے۔ فیر دوبارہ کھول کے کے تے اوتھے ہور مردے دفن کردے جاندا نیں۔ میں اندر جہانی مار کے دیکھیا تے اوس بندے نوں پچھیا پہلے مردیاں دیاں ہڈیاں وغیرہ کھتے نیں۔ اوہ کہن لگا سب ختم ہو جاندا نیں۔ ایہ اوہناں دا اپنا اک انتظام اے۔ آخر ہر نماز نال چار چار شیخ جنازے بندے نیں تے اوہناں نوں سنبھالن دا انتظام انج دا ای ہو سکدا سی تے ایں توں بہتر ہور نہیں ہو سکدا۔

حالے میں ایں پہلے جے وچ ای مگر رہیاں ساں جے اک قافلہ قبریں دی

زیارت واسطے آگیا۔ اک معلم اوہناں وی راہنمائی لئی نال سی۔ پہلے حصے دے آخر تے جا کے پل کول معلم کھلو گیا تے سلام پڑھن لگ پیا۔ پہلا حصہ پل دے نال ختم ہندا اے۔ فیر پل دے تھلیوں تھکے دے دوہے حصے وچ جائی دا اے جتھے حضرت خدیجہؓ دا مزار مبارک اے تے آپ دے خاندان دیاں ہور قبریں وی نیں۔ میں دیکھیا اوس قافلے دے بندے اتوں دی چمالاں مار مار کے معلم دے قریب ہون دی کوشش کر رہے نیں۔ کجھ دوجیاں نوں پچھے ہٹا کے اگے دھن دا چارہ کر رہے نیں۔ ساریاں نے دھوتیاں بھنیاں ہوئیاں سن تے گل وچ شرٹ پائی ہوئی سی۔ میں سوچیا لیہناں دیاں حرکتاں پاکستانیاں والیاں نیں پڑہان کجھ وچ نہیں آ رہی تے نہ ای لباس پاکستانیاں والا اے۔ کوئی پاکستانی کدے دی دھوتی اتے شرٹ نہیں پاؤندا۔ ایس قافلے وچ کم و بیش سو ڈیڑھ سو آدمی سن۔

جتھے تے پروانہ وار ہر ملک چوں لوک آؤندے نیں اک دوہے دی زبان توں ناواقف ہر اک سانجھ تے ہے دے۔ اوہ مذہب دی سانجھ اے جہدے ناطے ایسں جتھے اکٹھے ہونے آں۔ ایہ لالہ دی سانجھ بہت وڈی سانجھ اے۔ مسلمان دنیا دے کسے خطے وچ وی ہون ایس سانجھ دے ناطے بھائی بھائی بندے نیں۔ ایہ مذہبی رشتہ بڑا پکا ہندا اے۔ ایس رشتے دے ناطے ”السلام علیکم“ تے ”ولیکم السلام“ دے لفظ سانجھے نیں تے ایسے ای زبان وچ ادا کیجے جاندے نیں۔ ایسے ای سانجھ نال ایسں اکسے دوہے نوں بچھ لیہدے ساں کبڑے ملک چوں آئے او۔ تھیں کسے نوں پہچنا ہودے کہ اوہ کتھوں آیا اے تے اوہنوں کہو ”السلام علیکم“ تے اپنے ول اشارہ کر کے کہو ”پاکستان“ اوہ فوراً اگوں آکھے گا ”ولیکم السلام ترکی ایران وغیرہ“۔

میں اک بندے نوں کہیا ”السلام علیکم پاکستان“ اوہ فوراً بولیا ”ولیکم السلام اٹلیا“ ایہ قافلہ اٹلیا دے کسے دور دے علاقے دا سی تے اپنی مقامی بولی وچ گفتگو کردے سن۔ اردو یا ہندی کسے نوں نہیں آؤندی سی۔ میں سوچیا میری گل دی تصدیق ہوگئی اے کہ ایہ حرکتاں پاکستانیاں والیاں کر رہے نیں۔ کیوں نہ کردے خطے تے اکو ای اے ناں۔ آخر برصغیر دے لوک سن تے اوہناں دھن خطے دی خوشبو کیوں نہ آؤندی۔ میں وی اوس قافلے دے نال ای قبرستان دے دوہے حصے ول ٹر پیا۔ حضرت خدیجہؓ دی قبر مبارک تے آپ

دے خاندان دے دوہے لوکاں دیاں قبریں اک احاطے وچ نیں۔ بوہے نوں تالا لگا ہویا سی تے بوہے اگے دو شرطے کھڑے سن۔ سارے قافلے والیاں کھڑکیاں وچوں اندر دیکھیا تے کھڑکیاں نوں بوسہ دے لیا۔ میں حضرت خدیجہؓ دے حزار مبارک دیاں کھڑکیاں نوں رنج بوسے دتے تے عقیدت دے جھونچھوار کیجے۔ دعا منگی تے قافلے دے نال ای باہر آ گیا۔ باہر بیگم صاحبہ میری اڈیک وچ سک رہیاں سن۔ ظہر دی نماز حرم پاک وچ آ کے پڑھی تے فیر طواف کیا۔ شام دی نماز تے عشاء دی نماز توں بعد وی طواف کیا۔ اج میں اپنی ماں جی دے نان داوی طواف کیا سی۔ اوہناں دی بڑی خواہش سی حج کرن دی پر حالات نے اجازت ای نہیں سی دتی یا اسیں ای نکلے ساں اوہناں لئی کچھ نہ کر سکے۔ اصل وچ ایہ مردوں بلاؤا نہیں سی پھیلتے بلاوے توں بغیر بندہ آ نہیں سکدا۔ ایہ مردے بلاوے دی حسرت اسے اوہناں دے دل وچ سی جے اتوں بلاؤا آ گیا۔ عشاء توں بعد معطم دے دفتر رابطہ کیا کہ سائوں مدینہ پاک بھیج۔ مدینے والے دی سک سینہ ساڑ رہی ہے۔ اوس کہیا پرسوں گھلاں گا۔

اسیں بھالے بھالے مر لیتے

کھرا جیل دی ڈاچی دا نہ لہا

۲۱ مارچ ۱۹۹۸ء اج حسب معمول ۴ وجے اٹھ کے حرم پاک پہنچے طواف تے نماز توں فارغ ہو کے میں بیگم صاحبہ نوں کہیا جیل اج حضرت خدیجہؓ دا مکان لکھئے تے نالے ام ہانی دے مکان دے نشان تلاش کرے۔ بڑی کوشش کیجی۔ کدے چھتا بازار جانے تے کدے محلہ شامیاں ول۔ بڑے لوکاں نوں پچھیا کسے نے دس نہ پائی۔ اک بندے نے ایٹاں کو دیا کہ مکان ڈھا دتا گیا اے۔ ہن اوہ تہاں کتوں لکھتا اے۔ ام ہانی دامن حرم وچ آ گیا سی۔ ترکاں اوتھے نشان دہی کیجی سی پر سعودی حکومت نے اوہ نشان وی مٹا دتے نیں۔ تمیں کوشش کرو شاید حرم پاک وچ اوہ نشان لہ جان۔ میں اک نشانی دس دیتاں اوس جگہ تے قرآن پاک رکھن والیاں رہیلاں دی ترتیب انج اے۔

پورے حرم وچ ہو رکتے ایہ ترتیب نہیں۔ اسیں واپس آ کے حرم پاک وچ کافی چہ بھر دے رہے پر ام ہانی دے مکان دی نشان دہی نہ ہوئی۔ ایہ دن وی انج ای گزر گیا۔ اج میں اپنے اہلیجی دے نال دا طواف کیا سی۔ عشاء توں بعد گھر آ گئے۔ کھانا ہمیشہ آؤندے ہوئے اسیں لے کے آؤندے ساں تے گھر آ کے کھائی دا سی۔

سگ مدینے دی

رات ای پروگرام بنا شروع ہو گئے کہ سویرے تیاری کیتی جاوے کے پاس نہ لکھا جاوے۔ ہر بندہ پر جوش سی تے مدینہ پاک اپڑن لئی بے قرار سی۔ جیویں جیویں دیر ہو رہی سی بے قراری ودھ رہی سی۔ عجیب گل اے کہ آج کسے نوں دی جاگ نہ آئی جدوں اکھ کملی تے وقت تھوڑا ای رہ گیا سی۔ جھپتی جھپتی تیار ہو کے باہر نکلے تاں فجر دی اذان ہو گئی حرم پاک دے باہر ای تھاں ملی تے جماعت نال نماز پڑھی۔ آج مدینہ پاک جان دی بے قراری سی۔ گھر آئے تے کئے ای ساتھی آچکے سن تے مدینہ منورہ جان دیاں تیاریاں کر رہے سن۔ ظاہروں مطمئن دکھایا کہ اوہ جا کے جان دا پروگرام لے آوے۔ اسیں ضرورت دے کپڑے۔ احرام چٹاں تے جتیاں وغیرہ اک بیک بچ رکھیاں۔ دو جا بیک اوتھے ای چھڈیا تے جان لئی تیارساں۔ پرکھئے؟ شوق دیدار مدینہ ہووے تے تیاری اتنی جھپتی کھل ہو جائے ایہ کیوں ہو سکدا اے۔ میں پیگم نوں کہیا کہ میں مدینہ پاک دے کجھ مناظر ظہم بند کر کے لیاوے نیں۔ اسیں لئی آج اک کیکرہ ضرور خریدتا اے۔

اسیے چ نوں ظاہر پروگرام لے کے آ گیا سی۔ عشاء توں بعد روانگی سی۔ پروگرام بنیا کہ عشاء دی نماز پڑھ دیاں ای سارے ساتھی آ جان۔ اسیں کھانا کھا کے واپس حرم پاک وچ آ گئے۔ عصر دی نماز توں بعد حرم چوں نکلے تے اک کیکرہ خریدیا تے واپس حرم پاک وچ آ گئے۔

پیگم کہن گئی اک طواف کر لئے۔ پر بھری ہمت نہ پئی میں بہت تھکاوٹ محسوس کر رہیا ساں۔ میں اکثر تھک چکا ہندا ساں پر پیگم دی طواف کرن دی ہمت نہ تھی وی سی اوہ میٹوں کچھ کے لے جاندی تے انج میرا وی کم بن جاندی۔ میں اکثر آکھ دا "پیگم صلہ میں بڑا پالی آں۔ بڑا وڈا گتہگار

آں۔ میں تے ایس قابل وی نہیں کہ معافی ای منگ سکاں، پر اوہ داروازہ بہت وڈا اے۔
 اوہدی رحمت بے انت و حساب اے۔ اوہ بخش ہار اے۔ اوہدی رحمت تے بخش دے بہانے
 لہدی رہندی اے تے ایہوای اک آس اے۔ نہیں تے گناہواں دا پچھتاواہرویلے ذہن تے
 سوار رہندا اے۔ میرے ورگے پاپی نوں خورے اوہنے تیرے طفیل ای سدلیا اے۔ تینوں واج
 پئی اے تے تیرے نال کوئی محرم وی چاہیدا سی تے بس میرا کم بن گیا ورنہ کتھے میں پاپی تے کتھے
 آقا ﷺ دا در۔

قصہ مختصر عشاء وی نماز پڑھ کے فارغ ہندیاں ای رہائش گاہ ول دوڑا دتی۔ میری
 بیگم مینوں بانہوں پھڑکے بھیجاوے (میری جدوں وی لت ویلڈنگ ہوئی اے میں ہولی ہولی
 ٹرناواں) تے آکھے جھیتی چلو۔ جھیتی در حضور ﷺ تے حاضری دیوینے۔ میں اوہنوں بہتیرا
 سمجھاواں کہ ہر کم دا اک وقت مقرر اے۔ توں گھبرانہ، بس تینوں چھڈ کے نہیں جاسکدی پر
 اوہدے شوق نوں کیہ آنکھاں۔ اوہنوں تے اک اک پل بھاری لگن ڈھیا سی۔ راہ وچوں ہوئی
 توں کھانا لیا تے رہائش گاہ تے آگئے۔ تھوڑی دیر وچ سارے ساتھی کٹھے ہو گئے اک بندے
 نوں معلم دے دفتر گھنیا۔ دفتر ساڈے لاگے ای سی تے پتا چلیا کہ ابے تک بساں نہیں آئیاں۔

☆ ☆ ☆

حرم پاک دلاک منظر

اڈیاں لیاں ہمدیاں کہیاں تے بساں لیٹ۔ ایہ انتظار دیاں گھڑیاں دی کیہ نہیں۔
 پوری حیاتی بندے دا بچا نہیں چھڑ دیاں۔ کدے بندہ چنگے ویلے دی اڈیک وچ گھڑیاں بنا
 چھڑا لے تے کدے بساں دی اڈیک وچ۔ چاہت دا ایہ عالم سی کہ اک ساتھی معلم دے دفتر
 چوں چکرا لاکے واپس پہنچداتے دو جا معلم دے دفتر ول ٹر پیندا سی۔ عورتاں ہر آون والے
 نوں چاہت نال محمدیاں سن کہ ”کیہ بساں آ کہیاں نہیں؟“۔ جواب وچ ”نہ“ دا لفظ سن
 کے اوہناں دے چہرے تے اک مایوسی دی لہر آ کے گزر جاندی۔ میری مشاہدہ کرن والی
 عادت اوہناں دے چہرے دے تاثرات پڑھ رہی سی۔ خدا خدا کر کے
 رات دن وچ بساں آئیاں تے ٹردیاں ٹرائیاں ایہ قافلہ رات یاراں وچ
 مدینہ شریف ول روانہ ہویا۔ رات دا وقت سی ایس لئی باہر دے مناظر تے نظر نہیں آ
 رہے سن بساں تے

بلغ اعلیٰ بکمالہ کف الدقی بجمالہ
 حنت جمع خصالہ صلو علیہ وآلہ
 جسے چاہا وہ پہنچا لیا جسے چاہا اپنا بنا لیا
 یہ تیرے کرم کے ہیں فیصلے یہ بڑے نصیب کی بات ہے
 بلغ اعلیٰ بکمالہ کشف الدقی بجمالہ
 حنت جمع خصالہ صلو علیہ وآلہ

جاری ہو گیا۔ میں ایہوای بار بار گنگنا رہیا ساں۔ اکھاں وچ شرمندگی دے بھجوسن۔
 جیسوے دکن داناں ای نہیں لے رہے سن۔ میری بیگم ہمیری ایس کیفیت نوں دیکھ رہی سی تے
 خورے محسوس وی کر رہی سی۔ اوہ اک کمریوں دیکھ رہی سی۔ پتا نہیں میں کئی دیر ایس کیفیت
 وچ رہیا تے کیہوے ویلے سرکار نے سر تے دست شفقت پھیریا تے میری اکھ لگ گئی۔

اکھ کھلی تے بس اک ہوئل تے رک بچکی سی۔ بیگم مینوں کہن لگی ”تھیں تے روئے
روئے انج سوں گئے ساہو جیویں کوئی پال روئے روئے ماں دی گود وچ سر رکھ کے سوں جاندا
اے۔ میں تے رستے دے مناظر نوں اپنیاں اکھیاں وچ سیٹنا چاہندی ساں پر رات دی کالی
چادر نے پردہ پائی رکھیا اے۔ بیگم دنی طبیعت خراب ہو چکی سی۔ اسیں اتر کے ہوئل دے اندر جا
بیٹھے اوہنے سیون اپ منگوا کے باقی تے میں حسب معمول چاہ پیتی۔

تھوڑی دیر بعد قافلہ خیر روانہ ہو گیا۔ بن خیر اوہ شوق سفری۔ ڈرائیور بس بہت تیز چلا رہیا سی۔
خیال سی کہ فجر دی نماز عینہ پاک وچ ادا کراں گے پر کتھے؟ ڈرائیور دھکمن لگ پیا تے
اوسنے بس خیر اک ہوئل تے کھڑی کردتی۔ ایہ رستے وچ ساڈا دو جا پڑاؤ سی۔ ڈرائیور ہوئل
دے اک کمرے وچ جا کے آرام نال سوں گیا۔ اسیں چاہ وغیرہ پی کے اوتھے ہلندے رہے
کچھ دیر بعد اذان دا وقت ہو گیا۔ اوتھے ای فجر دی نماز ادا کییتی۔ ایہ ہوئل انج ای نہیں
جیویں ساڈے اوتھے پاکستان وچ سڑکاں دے نال نال ہوئل نیں۔ ایہناں ہوٹلاں وچ اک
چیز دا وادھا نظر آیا اک تے ایہ بڑے کھلے کھلے نیں۔ ضرورت دی ہر شے مل جائدی اے
بھادریں معمول توں ریٹ زیادہ ہندے نیں۔ جیویں اوتھے ساڈے رستے دے ہوٹلاں دے
ریٹ ودھ ہندے نیں۔ دو جا ہر ہوئل دے نال مسجد وضو خانے غسل خانے تے بیت الخلاء بنے
ہوئے نیں۔ ساڈے وانگوں ایہناں دے ریٹ وی معمول توں زیادہ نیں۔ ساڈے ایس
قافلے وچ اتفاق نال سنی العقیدہ لوگ زیادہ سن۔ اوتھے میں دیکھیا اے کہ ان داڑھیے وی
جماعت کرا رہے نیں۔ ننگے سر جماعت کرا رہے نیں۔ ایس قافلے وچ اک بندے نے آواز
دے کے پچھیا ”کوئی حافظ صاحب بین اوہ آ کے جماعت کراں“ اک بندے نے اپنے ساتھی
دل اشارہ کر کے کہیا ”ایہ صاحب حافظ نیں“ اوہناں توں نماز پڑھان لئی کہیا گیا۔ اوہناں سر
تے ٹوپی پائی سی او نے پہلے اک ساتھی کولوں رومال لے کے ٹوپی دے اتے بھیا خیر جماعت
کروائی۔ دو ڈھائی گھنٹے دی خیر توں بعد ڈرائیور اٹھ کے آ گیا۔ اوسنے چاہ پیتی تے تازہ دم

ہو کے شیرنگ سنبال لیا۔ اوتھے سڑکاں بڑیاں کھلیاں تے ہوار نہیں۔ ساڈیاں پاکستانی
سڑکاں داگوں تھاں تھاں پیڈ بریکر نہیں بنے ہوئے۔ سڑک اتنی صاف تے پلین اے کہ
ڈرائیور سڑک تے ڈٹھیاں ڈٹھیاں چاء پی لیندے نیں۔ ہن رفتار پہلے تالوں وی تیزی۔ بس
ہو اتل گلاں کر رہی سی۔ ہمیرے دی چادر آہستہ آہستہ سرک رہی سی۔ صبح دی سفیدی نمودار
ہوئی باہر بالکل صاف نظر آؤن لگ گیا۔ ہولی ہولی سورج نے اکھ کھولی تے آل دوالا منور ہو
گیا۔

۲۳ مارچ دا سورج سانوں مدینے دے راہ وچ نکلیا۔ ہن باہر دے مناظر دی نظر آ
رہے سن۔ پہاڑی سلسلہ نال نال چل رہیا سی۔ کتے کتے پہاڑی دامن وچ آبادی وی آجادی
سی۔ مدینہ پاک نیڑے آیا تے کجوراں دے درخت وی نظر آ گئے۔ پرائس ویلے باہر دے
مناظر دیکھن لوں دل نہیں سی چاہ رہیا۔ ساڈی سیٹ اگے ای سی تے اسیں ایہ ہراودھر دیکھن
دی تھاں بالکل سامنے دیکھ رہے ساں۔ دل وچ اکوای تاہگ سی کہ دربار حبیب دی جھلک نظر
آجادے۔ بس چیک پوسٹ تے آ کے رک گئی۔ گئی گل تے ایہ دے ہن ایہ رگی کاروائی وی
بوجہ محسوس ہو رہی سی۔ جھیتی توں جھیتی گنبد خضر دیکھن دی حسرت دل وچ سائی ہوئی سی۔
چیک پوسٹ توں فارغ ہو کے ٹرے تے مسجد نبوی دے مینار نظر آ گئے۔ گنبد خضر دی جھلک
اکھاں لوں ٹھار گئی۔

ملینے وجہ داخلہ

بس عصف سرکاں تے چکر کٹ دی ہوئی کتب نمبر ۳ دے دفتر اگے جاری۔ "نان
 گروپ" وجہ ایہ اک مسئلہ ہند اے۔ گروپ وجہ بس سدھی رہائش گاہ تے پہنچ کے رکدی اے
 تے اوتھوں ای روانگی ہندی اے پر نان گروپ وجہ بس معلم دے دفتر آ کے رکدی اے تے
 روانگی دی دفتر توں ای ہندی اے۔ ایس لئی ایس کتب نمبر 3 دے دفتر اگے آ کے بس توں
 اترے۔ ہن فیر اکواری مکان دی تلاش دا مسئلہ سی۔ ایس عورتاں توں اوتھے اک بمادے
 وجہ بٹھا کے آپ مکان دی تلاش وجہ کل گئے۔ ایہ مدینہ پاک وجہ ٹھہرن دا آخری ہندی۔
 کہندے نیں ج توں اک ہفتہ پہلے ۷ اک ہفتہ بعد مدینہ پاک وجہ بہت رش ہند اے۔
 ایس لئی اچھے بہت رش پے چکاسی اک تے معلماں دے حاجی دھڑا دھڑا رہے سن۔ دو بجے
 مقامی لوک وی بہت پہنچ رہے سن جیدی وجہ توں مکانات دے کرائے بہت چڑھ گئے سن۔
 تھوڑی جی تک دو دو توں بعد سائون تن کمریاں دا اک مکان مل گیا۔ لہدے وجہ ساریاں
 سہولتاں موجود سن تے تن سو ریال ہر اک دے جسے اٹھ دن دا کرایہ آؤندا سی۔ ایہ توں ای
 ایس اک دیکن کرائے تے لئی تے جا کے اپنیاں ساتھی عورتاں نوں نال لے آئے۔ ساڈے
 گروپ وجہ اٹھ عورتاں (اقبال بیگم) زوجہ اقبال زخمی، منزہ طاہر زوجہ محمد طاہر، نسرین اختر (محمد
 طاہر دی بیمن)، حاجراں بی بی زوجہ محمد سلیم، تسلیم اختر زوجہ ذوالفقار علی، رشیداں بی بی (اک
 بیوہ مائی)، بشیراں بی بی (اک بیوہ مائی)، والدہ خورشید احمد (ایہ پٹھان عورت سی جیدہ اتان بڑا
 عجیب جھپا سی مینوں یاد نہیں رہیا)۔ تے پنج مرد (اقبال زخمی (راقم)، محمد طاہر، محمد سلیم،
 ذوالفقار علی تے خورشید احمد) سن۔ مکان لہمن تے سامان اوتھے لیا دن تک کافی دیر ہو گئی سی۔

ایس لئی فیصلہ کیا کہ عصر دی نماز رہائش گاہ تے ای پڑھی جاوے۔ نہا کے کپڑے تبدیل کیجے
جان۔ کچھ کھاپی لیا جاوے تے فیر عصر دی نماز حرم پاک وچ ہا جماعت پڑھی جاوے تے چالھی
نمازاں دی گنتی کل صبح دی نماز توں کیتی جاوے۔

حضور ﷺ دے حضور حاضری

ایس حرم پاک جان واسطے گھروں نکلے ای ساں بے عصر دی اذان شروع ہوئی۔ میں
ٹرن لگیاں اپنا دستی بیک نال لے لیا تے اوہدے وچ کیمرو رکھ لیا۔ سوچیا کہ حاضری توں قارغ
ہو کے لیہدے وچ ظم پوالاں گاتا کہ کل نوں کچھ مناظر ظم بند کیجے جاسکن۔ حرم پاک پہنچ کے
عورتاں ساتھوں الگ ہو گھیاں۔ اجھے عورتاں تے مرداں لئی الگ الگ تھاں اے۔ سگوں
سارے سعودیہ وچ آئی دیکھیا اے کہ ہر مسیت دے نال عورتاں لئی وکھرے تے نماز پڑھن
لئی جگہ دا انتظام اے۔ مکہ شریف وچ تے عورتاں تے مرداں اکٹھے ای طواف کردے نیں۔ اکٹھے
ای نماز پڑھدے نیں۔ ہر تھاں عورتاں تے مرداں اکٹھے ہوندے نیں۔ اوہتے کوئی مرد نہیں کوئی
عورت نہیں۔ سب دا دھیان اللہ دل ہندا اے۔ اوہنوں ایہ مراد وچ دیکھن دی مہلت ای
نہیں ہندی۔ چہ نکہ بندے دا اللہ نال سدھارا بدل ہندا اے ایس لئی ہر کسے دا دھیان اپنے
گناہاں دل تے معافی ممکن دل ہندا اے پرستجیہ مدینہ پاک پہنچ کے عورتاں تے
مرداں نوں الگ الگ کردتا جاعدا اے۔ عورتاں دے داخلے لئی جگہ مخصوص اے تے روضہ
پاک تے حاضری دین لئی وقت مخصوص اے۔ عورتاں دی حاضری دے لیے مرداں دا داخلہ ممنوع
ہوند اے۔

سانوں ہا ہر گن وچ ای تھاں ملی۔ نماز عصر توں قارغ ہو کے ایس باب السلام دے
رستے حضور ﷺ دے حضور حاضری لئی داخل ہون لگے۔ میں سب توں اگے ساں۔ دروازے
اگے کھڑے اک راکھے نے میرے بیک دی حفاظت لئی تے کیمرو دیکھ کے میٹھوں اندر جان توں

روک دتا۔ میں اونہوں کہیادی کہ کیمروہ خالی اے لہدے دج ظلم نہیں ہنگی۔ کیمروہ کھول کے دی دکھایا پر کھئے؟ اوس اندر نہ جان دتا۔ میرے دودیں ساتھی (محمد سلیم تے محمد طاہر) اندر چلے گئے۔ مینوں کہن لگے تئیں اتھے کھلو واسیں حاضری دے آئے فیر اسیں بیک لے کے باہر کھلو واس گئے تئیں اندر چلے جانا۔

میں دروازے نال لگ کے کھلو گیا۔ میریاں اکھاں دج اٹھو آ گئے تے بلھاں تے ایہ لفظ سن ”آقا میں کول آ کے دی حاضری توں محروم آں تے لہدے نال ای اکھیاں نے ساون جھڑیاں لادیتاں فیر دل چوں اک آواز آئی ”جھلیا تئیں راکھے کیوں روک سکدے سن؟“ ایہ تے آقا رحمۃ اللہ علیہ دی مرضی اے کہ میں پنجواں داندرانہ پیش کراں۔ میں بغیر غزرا نے دے ٹرینا ساں تے آقا نے بہانے نال باہر ای روک دتا اے ”حالے میں ایہ آوازاں سن ای رہیا ساں بے میرے ساتھی واپس آ گئے۔ محمد طاہر نے میرے کولوں بیک پھڑلایا تے محمد سلیم میرے نال دوبارہ حاضری لئی ٹرینا۔ اسیں آقا دے حضور حاضری دے کے آئے تے محمد طاہر باہر دروازے اگے کھڑا سی۔ سلیم نے اوہدے کولوں بیک لے لیا تے کہن لگا ہن ”تئیں دوویں دوبارہ حاضری دے آؤ“۔ میں اتھے تہاڑا انتظار کرناواں۔ میں تے طاہر دوبارہ حاضری دین ٹرپے تے مینوں یاد آیا کہ میں تے رومال روضہ اقدس نال مَس کرنا سی۔

ایہ رومال گھروں ٹرن لگیاں اجداقبال نے اپنی ماں نوں دتا سی تے کہیاسی ”ای ایہ میرا رومال اے تے نہووں ہر پاک تھاں نال مَس کر کے لیا نا ای تے ایہ ای میرے لئی سب توں وڈا اتھنا اے“ بالاں دی ماں نال عجیب محبت ہندی اے۔ تصویر نوں اوہدی ماں نے پچھیا سی کہ ”میں تیرے لئی کیہ لے کے آواں“ تے اوہ کہن لگا ”ای میرے لئی توں آپ ای آجاویں“ اجدا نوں پچھیا تیرے لئی کیہ لیاواں تے اوہنے اونہوں رومال پھڑا دتا۔ اوہدی ماں نے اوہدی گل دی پالنا انج کیتی کہ اوہنے رومال نوں غلاف کعبہ نال مَس کیتا۔ رکن یمانی نال مَس کیتا۔ حلیم دج جا کے صہراب رحمت دے تھلے رگڑیا۔ مقام اجدادیم نال مَس کیتا بیت رسول صلی اللہ علیہ وسلم

تے حاضری دین گئے تے اوہ بیاں کندھاں نال مس کیتا۔ اک دن کہن لگی کہ میں اج رومال
 جبر اسود نال مس کرناں۔ میں کہیا ”ایہ بڑا اوکھا کم اے توں دیکھ نہیں رہی کہ لوک جبر اسود دا
 بوسہ لین لئی کیوں اکدو جے تے چڑھ رہے نیں۔ کسراں دو جے توں دھکے دے رہے نیں۔
 کوئی حور تے اوہ توں تک پہنچن دی ہمت نہیں کر رہی حتیٰ کہ میں دی ہمت نہیں کر رہیا پر اوہدی
 گل تے اکھاں وچ میوں اک حزم نظر آیا تے اوہ کہن لگی ”تسں صرف اجازت دے دیو“۔
 میں کہیا ”اپنا شوق پورا کرنے“۔ اس ویلے اسیں طواف شروع کرن لگے ساں تے طواف
 شروع کرن توں پہلے ایہ گھاں ہو رہیاں سن۔ اسیں طواف شروع کیتا تے چوتھے پکرو وچ اوہ وچ
 وچ دھکے کھادی جبر اسود تک پہنچ گئی تے رومال مس کر کے لے آئی۔ اج میری ڈیوٹی لگی سی
 کہ جیویں وی ہو سکے لسوں آقا ﷺ دے روئے دی جالی نال مس کر کے لیا وانا اے۔ میں
 رومال کندھ کے تھو وچ پھڑ لیا تے اچانک روضہ مبارک دل جبک کے جالی نال مس کیتا تے
 اک راکھے نے ”شرک“ ”شرک“ کہہ کے میرے کولوں رومال کھوہن دی کوشش کیتی۔ میں
 رومال چھٹی نال دو جے تھو وچ پھڑ لیا تے سرتوں وڈا رومال لاہ کے کہیا ایہ لے لے۔ اس
 عجیب نظراں نال میرے دل دیکھیا تے فیر دو جے راکھے دل دیکھیا تے مینوں ”بھٹون“ کہہ
 کے اگے دھن لئی دھکا ماریا۔ میں اگے دھکیا تے دو جے راکھے نے اشارے نال کہیا جے
 دوبارہ ایہ حرکت کیتی تے بھڑی لگوادیاں گا۔ قصہ مختصر اگلے دن میں اسیں رومال نوں مختلف
 ستوناں نال مس کیتا۔ ریاض الحجہ دے قالین نال رگڑیا تے لیا کے بیگم صاحبہ دے حوالے کر
 دتا۔ اسیں عشاء دی نماز پڑھن تک حرم پاک وچ رہے۔ اتھے پہنچ کے مینوں انج محسوس ہویا
 جیویں اک شکر و پیر دارا سی سڑدی بلدی دھپ وچ چلدا چلدا بوڑھ دی شہدی چھاویں آ گیا
 ہووے۔ جیویں سرتے کسے دست شفقت پھیر کے تے ہر غم ہر دکھ ہر درد توں بے نیاز کردتا
 ہووے۔ مینوں عمران نقوی دی گل دی چیتے آئی اوہ آ کھاسی کہ ”ہاوجود کوشش دے مینوں
 مدینہ پاک وچ رونا نہیں آیا۔ مجھ نہیں آؤندی کیوں“۔ خورے اوہ ٹھیک ای آ کھاسی۔ پر میں

تے بھجواں دانہ رائے پیش کر کے حاضری دے سکيا ساں۔ ہاں اوہ کرلاٹ نہیں سی جھڑی مکہ وچ سی۔ اتھے اک نگہ دا احساس سی جیویں بچہ ماں دی گود وچ نگہ محسوس کردا اے۔ اک شفقت دا احساس سی۔ میں جدوں گھروں چلیاں ساں تے ضرورت دیاں دوائیاں نال لے کے چلیاں ساں۔ اسیں مکہ شریف توں مدینہ شریف ول کوچ کیتا تے بیگم دی طبیعت خراب ہو گئی۔ میں مدینہ پاک دی حاضری لئی ایٹاں بیقرار تے مگن ساں کہ میرا خیال دوائی ول جانی نہیں رہیا سی۔ حضور ﷺ دے حضور جدوں حاضری دے کے عشاء توں بعد واپس آئے تے میں اپنے آپ وچ آچکا ساں۔ ہن میںوں بیگم دی طبیعت دا دوائی دا پتہ آیا۔ میں اک گولی ”فلجیل“ بیک چوں کڈھ کے اوہوں کھوائی تے اوہ ٹھیک ہو گئی۔ اوہ کہن لگی تھادے کول دوائی ہیکسی سی تے راہ وچ کیوں نہیں دتی۔ میرا جواب سی راہ وچ کسے ہور پاسے دھیان ای نہیں سی ایس لئی دوائی وی یاد نہیں سی۔ ہن یاد آئی اے۔

اسیں دھلا جیاں گھروں ٹرن لکھیاں پرگرام بنایا سی پئی جے دن مدینہ منورہ وچ قیام ہو یا مسجد قبا وچ ضرور جاواں گے تے ہر روز پیدل جاواں گے۔ ۲۴ مارچ دی تاریخ اے تے مدینہ پاک وچ پہلی رات گزار کے پہلا دن چڑھیا اے۔ میں چار بجے اٹھ کے سدھائیل فون بوتھ تے بھینچا کہ گھر دی خیریت معلوم کیتی جاوے۔ ہار بار فون ملان دی کوشش کیتی پر نمبر نہ ملیا۔ انت ڈیوٹی تے موجود بندے نوں پچھیا کہ ”کیہ نمبر نہیں مل رہیا“ کہ وجہ اے۔ ”اوس دیا کہ“ ”تمہیں پاکستان دا کوڈ غلط لارہے او“۔ حالانکہ ایہ کوڈ شام نوں ڈیوٹی تے موجود بندے نے اپنے جہت نال لکھ کے دتا سی پر اوہ غلطی کر گیا۔ میں اوہدے کولوں صبح کوڈ پچھیا تے اوہ کہن لگا نماز دا وقت ہون والا اے۔ ہن نماز توں بعد آؤ۔ نماز توں بعد گھر فون کرن دا کوئی تک نہیں سی بن دا۔ نماز توں فارغ ہون تک چھ ساڑھے چھ بجے جاعے نہیں اوس ویلے پاکستان وچ ساڑھے اٹھ بجے ہندے نہیں۔ ایس قائم تک تے بچے آپو دھاپ سکول لڑ جاعے نہیں۔ گل کیدے نال کرنی سی۔ ایس لئی فون دا معاملہ دو بجے دن تے پایا۔

حرم پاک وچ جہر دی نماز ادا کیتی۔ عجم دی طبیعت خراب سی اوہ میوں پہلے ای کہہ چکی سی کہ میں اج کتے نہیں جاواں گی۔ باقی ساتھیاں داموڑ دی آرام کرن داسی ایس لئی سارے ای نماز توں بعد رہائش گاہ تے جا کے سوں گئے پر میوں جین کتھے سی؟ میں حرم پاک چوں نکلیا تے پیدل ای مسجد قبول ثریا۔ اک رستے توں ناواقف ساں دو جازبان توں ناواقف، فیروی میں محمد پچھا عاثریا۔ مسجد بلالؓ توں تھوڑا اگے اک چوک وچ جا کے سوچدار بھیا پئی کدھر جاواں؟ آخر اک سڑک تے ثریا۔ تھوڑی ای دور جا کے اک شخص کولوں ڈردیاں ڈردیاں مسجد دار ستا پچھیا۔ مکہ شریف وچ ہندیاں جھڑا تجربہ ہو یا سی اوہ دے توں اک جھک وی سی۔ عربی لوک باہر دے لوکاں نوں خاص کر برصغیر ہندو پاک دے لوکاں نوں بدعتی تے پتا نہیں کیہ کیہ سمجھدے نیں۔ اوہنا عا انداز گفتگو بڑا کرخت سی۔ اوتھے ہندیاں میں کئی بندیاں توں حضرت خدیجہؓ دے مکان دا پچھیا۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ دے مکان دے نشانات لیمن دی کوشش کیتی پر اوہ لوک صرف ”واللہ اعلم“ کہہ کے خاموش ہو جائے نیں یا اگوں جھاڑ جھڑ دے نیں اک بندے نے ہاتھ دیوں کہا ”کیہ کرنا ای لہہ کے؟ حج کرن آئے؟ جے جاؤ کہیے وچ طواف کرو سب کچھ اوتھے ای ائے جھڑو باقی چیزاں نوں نشان لہدے پھر دے نیں۔“

میں ڈردیاں ڈردیاں اوس بندے کولوں مسجد قبا دار ستا پچھیا اوہ بندہ میوں کوئی درویش ای جابیا۔ ویسے وی مدینے پاک دے لوک مکہ دی نسبت بہت اخلاق والے نیں۔ اوس بندے نے میوں بڑی محبت نال گائیڈ کیا کچھ اپنی زبان وچ تے کچھ ”اسطریشیل زبان“ یعنی اشارے وچ سمجھایا۔ میوں اوہدی ساری گل دا مفہوم سمجھ وچ آ گیا۔ اوہنے کہا ”ایہ ظلم سڑک اے۔ تمیں دوسری سڑک تے جاؤ۔ سدھے ٹرے جاؤ۔ حتی کہ اشارے والا چوک (حق چوک) آ جائے گا۔ اوتھوں جے پاسے دیکھنا مسجد قبا دے اچے اچے مینار دس بین گے۔ اوتھے دو گول ادا کرو اک عمرے دا ثواب ملے گا اوہ بہت مرحبے والی مسجد اے تے اسلام

دی سب توں پہلی مسجد اے" میں اودھ دی ہوئی راہ تے ٹھہرا گیا انت اشارے والا چوک (حق چوک) آ گیا۔ چوک توں بچے جتھ مسجد دے چنار اپنی عظمت دی گواہی دے رہے سن۔ مسجد دوج خاص روئی سی۔ بہت لوک حاضری دین آئے ہوئے سن۔ مسجد خاصی وسیع اے۔ اک پاسے عورتاں لٹل ادا کردیاں نیں تے دوجا پاسا مرداں لٹل مخصوص اے۔ درمیان دوج محن اے۔ میں اوتھے چھ لٹل ادا کیجے۔ میں جدوں وی مسجد قبا گیاں اوتھے چھ لٹل ای ادا کیجے نیں۔ دو لٹل مسجد دوج حاضری دین دے دوا شراق دے تے دو لٹل آقا دی خدمت دوج نذرانہ پیش کیجے نیں۔ محن دوج اک ٹاپنا مولانا صاحب کرسی تے تشریف فرما سن۔ لوک اوہناں کولوں مختلف مسائل پچھ رہے سن تے اوہ سمجھا رہے سن پر ساری منگھو چلی دوج سی ایس لٹی میرے پلے اوہناں دی گل نہ پئی۔ میں مسجد چوں باہر آ گیا کچھ بھجوراں لیاں تے گھاہ تے بہہ گیا تے بھجوراں کھا امدار نہیا فیراک دیکھن تے بیٹھ کے واپس آ گیا۔ اپنی رہائش گاہ تے پہنچیا تے سارے ساتھی تے ہوئے سن۔ میں گیا تے اٹھ بیٹھے۔ مینوں پچھدے نیں "کتنے گئے ساؤ" میں ساری کاروائی دی تے کہن گئے "اوکھا کم اے"۔ ایساں لڑکے ایسں تے نہیں جا سکدے۔ کل زیارتاں کرن لکلاں کے تے نال ای مسجد قبا دی وی زیارت کر لوں گے۔ دوپہر دا کھانا کھا کے ایسں سارے ای حرم پاک دوج آ گئے تے فیر صبحادی نماز تک۔ اے تے ای رہے

مسجد قبا دے قریب باغ دا اک منظر

مدینہ پاک دیار زیارتاں

اج 25 مارچ اے۔ رات ای پروگرام بن گیا سی کہ فجرے زیارتاں کرن چلاں گے۔ میں سویرے سویرے اٹھ کے نہا کے کپڑے تبدیل کیجے بیگم صاحبہ نے وی لباس تبدیل کیا۔ دو بجے ساتھی وی تیار ہو گئے۔ فجر دی نماز حرم پاک وچ جماعت نال پڑھی تے متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو گئے۔ اج میں نمازتوں پہلے گھر فون کیا۔ فون امجد نے چکيا۔ ساڈا اپروالاسیٹ خراب اے آواز صحیح نہیں آؤندی۔ اوہنے اپروالے سیٹ تے ای گفتگو شروع کردتی۔ کوئی خاص گل نہ ہو سکی میں اونوں کہیا گل تھلے روے میں گل فون کراں گا۔ ارشد نوں وی آکھ دیوں۔

اسیں اک ویکن کرائے تے لئی تے زیارتاں کرن گل پئے۔ سب توں پہلے حزار حضرت امیر حمزہ تے گئے۔ ایہ حزار احد پہاڑ دے نال اے۔ جگ احد دے ویلے حضرت امیر حمزہ دی شہادت ہوئی۔ آپ جس ویلے شہداء نوں لے کے مدینہ منورہ ول پر تے تے احد پہاڑ دی پچھے پچھے چل گیا۔ آپ نے فرمایا ”اے احد کیہ گل اے“ پہاڑ وچوں آواز آئی جے تمہیں حضرت امیر حمزہ نوں میرے کولوں لے کے چلے او تے میں وی او تے ای آجاواں گا جتنے حضور امیر حمزہ نوں دفن فرمان گے۔ آپ نے شہداء نوں او تے ای دفن کرن دا حکم فرمایا۔ حضرت امیر حمزہ تے دوسرے شہداء دیاں قبریں اک احاطے وچ نیں۔ دروازہ بندی تے

ہو ہے اگے اک شرط پہرا دے رہیا سی۔ دروازے اگے کھڑے ہو کے فاتحہ پڑھی۔ حضرت امیر حمزہؓ لوں سلام پیش کیا۔ سوچیا کہ نذرانے و جموں کچھ لو اخل ادا کر لئے جان پر کوئی ایسی جگہ نظر نہ آئی۔ قریب جیڑی مسجد اے اوہا دروازہ وی بند سی۔ ایسں میدان احد دا ٹھہر کے جائزہ لین لگ پئے۔ پہاڑی تے چڑھ کے آلے دوالے دیکھ دے رہے۔ فیر اوتھوں اگے چل پئے۔ ساڈے سامنے کوئی پلاننگ نہیں سی۔ نہ کوئی پتاسی کہ ہن کھسے جانا اے۔ ویکن ڈرائیور دسداسی کہ ہن ایسں فلاں جگہ جارہے آں۔

اوتھوں ایسں سدھے مسجد قبلین پہنچے۔ ایہ اوہ مسجد اے جتھے حضور ﷺ ظہر دی نماز پڑھا رہے سن جے تحویل قبلہ دا حکم آ گیا۔ آپؐ دور کھت پڑھا چکے سن جے آیات نازل ہوئیاں آپؐ نے بیت المقدس ولوں زرخ پھیر کے کعبہ ول کر لیا۔ آپؐ دی اقتدا وچ جیڑے صحابہ کرام نماز پڑھ رہے سن اوہناں وی فوراً اپنا زرخ پھیر لیا۔ ایہ دوویں قبلہ بالکل مخالف سمت وچ نیں یعنی بیت المقدس شمال ول اے جھوں کہ کعبہ بالکل جنوب ول اے۔ مسجد وچ پہلے محراب دی نشان دی کھیتی لگی اے۔ ایسں مسجد وچ نکل ادا کیجے تے فیر اگے چل پئے۔ ڈرائیور لوں بچھیا کہ ہن کیمڑی تھاں چلتا ایں اوس دسیا کہ ہن ایسں غسہ مساجد جارہے آں۔

ویکُن اک تھاں تے آ کے رک گئی تے ڈرائیور نے کہا ”ایہ سامنے غسہ مساجد نیں دیکھ آؤ“۔ ایہ اوہ مقام اے جتھے جنگ خندق دے موقعہ تے اسلامی لشکر دے غیے سن۔ عرب دے کافراں نے یہودیوں نال مل کے مسلماناں نال اک بھر پور جنگ کرن دا پروگرام بنایا۔ حضور ﷺ نے صحابہ کرام دے مشورے نال مدینہ دے دوالے خندق کھدوائی تے دفاعی جنگ لڑن لئی تیار ہو گئے۔ اتھے پہلے ست مسجدیں سن تے ایسں تھاں لوں ”ستہ مساجد“ دا ناں دتا جانداسی۔ دو مسجدیں توں سبج دی نذر ہو گئیاں نیں تے ہن صرف پنج مسجدیں موجود نیں ایسں لئی لسوں غسہ مساجد کہا جانداسی۔ ایہ مسجدیں اوہناں اوہناں تھاواں تے نیں جتھے جلیل القدر صحابہ دے غیے سن۔ اتھے نشانات موجود سن بعد وچ عمر بن عبدالعزیز نے

اوہاں نشان دی تھاں تے مسجدیں بنوا دیتاں۔ سب توں پہلاں ایس مسجد فتح وچ گئے۔
 اتھے حضور ﷺ دا خیمہ سی اتھے وی نفل ادا کیے۔ ایہ مسجد پھاڑی دے اتے اپنی تھاں تے
 دے۔ ایس مسجد نوں ویکھ کے معلوم ہوا اے کہ کسے پہ سالار دا خیمہ اتھے ای ہونا چاہیدا سی۔
 ایس تھاں تے کھڑیاں پورا میدان نظراں دے سامنے آ جاوا اے۔ جدوں کہ حضرت
 سلمان فارسی آپ دے شیریں۔ ایس لئی اوہاں دا خیمہ وی آپ دے قریب ای سی۔ اوس
 تھاں تے ہن مسجد سلمان فارسی اے۔ ایس اتھے وی دو نظلاں دا اندرانہ پیش کیا۔ اتھوں
 فارغ ہو کے مسجد حضرت عمرؓ وچ آ گئے۔ اتھے وی دو نفل ادا کیے تے مسجد حضرت علیؓ وچ پہنچ
 گئے۔ ایہ مسجد وی بلندی تے وے رش کافی سی قطار بنا کے اندر پہنچے۔ نفل ادا کرن لئی تھاں
 لہو ای گئی اتھے وی دو نظلاں دا اندرانہ پیش کر کے باہر آ گئے۔ لہو دے نال اک چھوٹی جی مسجد
 اے جنہوں مسجد قاطمہ آکھ دے نیں۔ لہو دروازہ اثاں لا کے مستقل طور تے بند کر دتا گیا۔
 ایس دروازے سامنے فٹ پاتھ تے جانماز بچھائی تے نفل ادا کیے۔ زیارتاں توں فارغ
 ہو کے اتھے ای سارے گروپ نے ہلکا پھلکا ناشتا کیا تے ایہ قافلہ مسجد قبا ول روانہ ہو گیا۔

مسجد قبا اسلام دی سب توں پہلی مسجد اے۔ لہو دی تعمیر ہجرت دے موقع تے ہوئی۔
 حضور ﷺ ہجرت کر کے جدوں تشریف لیاے تے پہلے بستی قبا وچ ٹھہرے۔ ایہ بستی مدینہ
 منورہ توں تن میل دوری۔ ہن آبادی ہو جان نال مدینہ پاک دا حصہ بن گئی اے۔ مسجد لئی زمین
 حاصل کرن توں بعد پھر جمع کیے گئے فیر قبلہ واقعین کر کے سب توں پہلا پھر حضورؐ نے اپنے
 دست مبارک نال رکھا۔ ہدایت اے پہلا پھر حضور ﷺ نے اپنے دست مبارک نال رکھا۔
 دو جا حضرت ابو بکر صدیقؓ نے تھا حضرت عمرؓ نے چوتھا حضرت عثمانؓ نے پنجواں پھر حضرت
 علیؓ نے رکھا۔ ایہ مسجد بہت رجبے تے شان والی اے۔ حضور ﷺ نے فرمایا کہ ایس مسجد وچ
 دو نفل ادا کرن دا ثواب اک عمرے دے برابر اے۔ ایس مسجد قبا پہنچے نفل ادا کیے تے اپنی
 رہائش گاہ تے واپس آ گئے۔ نماز ظہر حرم پاک وچ باجماعت ادا کیتی تے عشاء تک فیر حرم پاک

وچ ای رہے۔ میرا معمول سی کہ نماز عمرتوں بعد میں مدینہ پاک دیاں گھیاں تے بازاراں وچ پھردا۔ میرا ایہناں بازاراں وچ گواچ جان لوں جی کردا۔ پر کھسے؟ سارے بازار گھم گھما کے حرم پاک ای پہنچ جانے۔ نماز مغرب توں بعد صحن وچ جمعے گلدے۔ مختلف ملکاں توں آئے لوک اک دو بے لوں ملدے۔ زبانیں مختلف ہون کر کے اک دو بے دی گل دی سمجھ تے نہ آؤندی پر خوشی دا اظہار ضرور کیجا جاندا۔ ترکی، ایرانی، اپنے لباس تے شکل و شبہت توں پہچانے جانے سن۔ انڈونیشیا دے لوک چھوٹے قد تے چپٹے ناک والے ہندے نیں۔ تاجکستان دے جیٹی اپنے رنگ تے قد دی وجہ توں پہچانے جانے نیں۔ ویسے وی اکثر ملکاں دے حاجیاں نے اپنے ملک دا نشان (جج) قمیض تے لایا ہندا اے۔ صرف جو صغیر دے لوک بغیر جج توں ہندے نیں تے ایہ کوئی چٹکی گل نہیں۔ میں جان لکھیاں پاکستانی جھنڈے والے جج نال لے گیا ساں۔ میں اپنی قمیض تے جج لایا ہویا سی۔ کئی لوک پاکستانی ہون دے ناطے بڑی محبت نال ملے۔ اک دن میں دیکھیا اک عورت فر فر انگریزی بول رہی اے۔ کچھ لوک کھڑے اوہدے نال انگریزی وچ گفتگو کر رہے سن۔ چہرے مہرے تے رنگ روپ توں اوہ انگریز نہیں لگدی سی۔ میں وی اوہنوں اپنی گلابی انگریزی تے پنجابی لہجہ وچ پچھیا۔

WHERE HAVE YOU COME FROM اس جواب دتا "امریکہ" تے نال ای اردو وچ کہیا "آپ پاکستانی ہیں"۔ میں فیر انگریزی ماری YES. DO YOU KNOW URDU "ہاں میں بھی پاکستانی ہوں" میں پچھیا "کس جگہ سے" اس کہیا "دن پورہ" لاہور۔ میں فوراً ہی اپنی اصلیت تے آگیا تے کہیا فیر سدھی طرحاں پنجابی وچ گل کریے۔ اوہ مسکرا پئی۔ اس دیا کہ اسیں امریکہ "سیٹل" ہو گئے آں تے ہر سال آؤنے آں۔ میرا خاندن وی آیا ہویا اے۔ پچھلے سال لاہور دے اک مولوی صاحب آئے ہوئے سن۔ اوہ بڑیاں نساں خاندن ہندے سن۔ ایس داری حالے تیک کوئی نعت خوان نہیں ملیا۔ اپنے چرنوں اوہا خاندن وی آگیا تے بڑی محبت نال ملیا۔

ایران دے شیعہ حضرات پتا نہیں اندر کیوں نہیں جاندے۔ کچھ لوگ چلے دی
 جامعے میں پراکثریت اوہناں لوکاں دی اے جھڑے باہرای رہندے نیں۔ اوہ اکثر نماز
 محن وچ ای ادا کردے نیں تے جنت البقیع دے سامنے ڈیرا لاؤندے نیں۔ شام دی نماز
 پڑھ کے جنت البقیع دے سامنے کر کے حرم پاک دے محن وچ مردانہ غسٹخانہ نمبر اے سامنے
 مجلس ہندی اے۔ نماز جماعت نال ادا کر کے تے بعد وچ دوبار فرض پڑھدے نیں۔ کچھ دیو
 بندی مولوی شام دی نماز توں بعد محن وچ محفل لاؤندے نیں تے جج دے مسائل بیان
 کردے نیں۔ ایہ مسائل بیان کردیاں اپنا تبلیغی مشن دی پورا کر لیدے نیں۔ یعنی اپنے
 اخلاقی مسائل نوں پھیڑ لیدے نیں۔ اک دن اک مولوی صاحب کھوے پیا ”ہمارے کچھ
 بھائی سلام پڑھتے ہیں یہ کہیں سے ثابت نہیں۔ صرف دوسرے حضرت عمرؓ نے سلام پڑھا ہے۔
 ایک دفعہ سفر پر جاتے ہوئے اور دوسری دفعہ سفر سے واپس آ کر“ میں کہیا ”تسلیں آکھدے
 او ثابت نہیں اے تے آپ ای ثبوت دتی جا رہاؤ“۔ بہر حال ایہ اوہناں دا اپنا فعل اے۔
 اچھے میں لوکاں دی حقیقت دی اتحادی دیکھی اے تے سرکار دلوں کرم دی بارش دی
 ہندی دیکھی اے۔ راکھے ”شرک شرک“ پکار دے رہندے نیں پر دیوانے اپنی رنجھ پوری
 کرن توں باز نہیں آؤندے۔

میں مکہ معظمہ تے مدینہ منورہ وچ اک واضح فرق محسوس کیا اے۔ اوہ اللہ واگھر اے
 تے اچھے اللہ دے محبوب داد دے۔ اوتھے اک جباری اک رعب اک دہد بہ محسوس ہوندا
 اے تے کبے وچ داخل ہندیاں ای بندہ رون لگ پیندا اے۔ ڈھائیں نکل جا عیاں نیں
 اچھے آکے انج گندا اے جیوں کوئی فخر دو پہر راہی بوڑھ دی شہڈی چھاں پٹھاں آ گیا
 ہووے۔ جیویں حضور ﷺ نے سرے شفقت حاجت رکھتا ہووے۔

ریاض الجنہ وچ ہوئے یا اصحاب صفہ دے چہترے تے دل نوں اک شٹک تے
 سکون محسوس ہندا اے۔ ہر بندہ ایسے ای سکون نوں اپنے اندر سولیتا چاہندا اے۔ اندر بڑا رش

ہمراہے۔ ایہ دن تے ویسے اکی رش دے ہندے نیں۔ ہر بندے دی خواہش ہندی اے
 اونہوں وقت مل جائے تے اوہ ریاض الجہد وچ دو نکل ای ادا کر لوے۔ اصحاب صفہ دے
 چہترے تے دو گھڑی لئی بیٹھ جاوے۔ چہترہ حضرت بلالؓ دے ہاتھوں دی گزر جاوے۔
 مواہج شریف دے سامنے اک نظر مار کے اگے نگھ جانا پیندا اے یا فیر قطار چوں نکل کے جتاں
 چہ مرضی سامنے کھلور ہوو۔ اجل رش دی وجہ توں تھوڑی دیر کھلو کے تے اگے نکل جانا پیندا اے
 تاں جو دو جیاں نوں وی موقع ملے۔ کچھ لوک ریاض الجہد یا اصحاب صفہ دے چہترے تے
 بیٹھے رہندے نیں۔ چونکہ ہر بندے دی خواہش ہندی اے کہ لہتاں تھاداں تے نکل ادا
 کرے۔ ایس لئی دو جیاں نوں موقع دی دینا چاہیدا اے۔ ایس لئی میں نکل ادا کر کے مواہج
 شریف دے سامنے گزردیاں گزردیاں حضور ﷺ دے حضور سلام پیش کرنے ہار آ جاوا۔
 باہر آ کے دربار قدس سامنے کھڑا ہو کے سلاماں دے ہار پیش کرداتے اکثر میریاں اکھیاں
 چوں بھجوجاری ہو جاندے۔

کئی وار حضور ﷺ دے قدماں ول دی گیا حضرت قاطرہؓ دے حجرہ مبارک کول کھلو
 کے حاضری دتی۔ روضہ مبارک دے ہر طرف رائے کھڑے ہندے نیں بے کوئی دعا منگنا
 چاہوے تے فوراً نوک دیندے نیں تے آکھدے نیں مونہہ کجہ دل کر کے دعا منگو۔ اک
 دن اک نوجوان مواہج شریف دے سامنے اتھا اتھا کے دعا منگن لگاتے راکیاں فوراً روکیا۔ اوہ
 کہن لگا مغنی شام دا فتویٰ اے دعا منگی جاسکدی اے۔ اک رائے نے کہیا میں آپ مغنی
 آں تئیں اتھے دعا نہیں منگ سکدے۔ دعا کرنی ایں تے اوہر کجے دل مونہہ کر کے دعا
 کرو۔ اوہوں او تھوں باہر کڈھ دتا۔ اوہ ظاہری طور تے روک دے رہندے نیں پر غلام تصور
 وچ اپنا کم کردے رہندے نیں۔ اتھ نہیں چکدے پر تصور وچ جتھ پکے ہندے نیں تے آقا
 کولوں منگ رہے ہندے نیں۔ اوہ اپنا کم کردے نیں اوہ اپنا کم کروے نیں۔ اج وی ایس
 حسب معمول عشا دی نماز پڑھ کے واپس رہائش گاہ تے آ گئے۔

”میرے منورہ وچ رہندیاں ساڈا معمول سی کہ فجر دی نماز پڑھ کے اسیں دوویں جی پیدل
ای مسجد قبول فرمیدے۔ اج وی مسجد وچ پہنچ کے نسل ادا کیجے۔ یکم کہن لگی اج فیر تیر اریس دا
پتا کرے شاید کوئی نشان لہ جان۔ کئی بندیاں توں پچھیا پر کوئی دن لئی تیار نہیں سی۔ اسیں مسجد قبا
دے دروازے دے اک طرف بندے کے تھوڑا آرام کرن لگ پئے اچانک میری نظر سامنے اک
گول چوترے تے پئی تے میوں شا کر کڈان دی عبارت یاد آ گئی۔

”مسجد قبا کے سامنے سڑک کے پار چند ٹوٹیاں لگی ہوئی ہیں جہاں لوگ دھوکہ کرتے
ہیں۔ اس کے ساتھ ایک حوض ہے جس کے پیچھے ایک کمرہ ہے اور موٹر لگی ہوئی ہے۔ یہ موٹر اس
کوئیں میں لگی ہوئی ہے جسے تیر اریس یا تیر خاتم کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ اب اس کوئیں
کو بند کر دیا ہے لیکن یہاں موٹر لگا کر پانی کو استعمال میں لایا جا رہا ہے۔“

(جادوہ شوق و محبت از شا کر کڈان)

میں یکم لوں کہیا ایہ نشان دیکھ لے۔ شاید ایسا ہی تیر اریس اے۔ ہن ایہناں ٹوٹیاں وچ
پانی تے نہیں آ رہیا پر نشان ابے موجود نہیں۔ اپنے چلوں اک پاکستانی ٹال ملاقات ہوئی جسدا
کافی دیر توں اوتھے رہ رہیا سی۔ میں اودے کولوں تصدیق چاہی تے اوس دسیا کہ ایہ تیر اریس
دے نشان نہیں۔ ایہ تے بعد وچ ٹوٹیاں بتائیاں کہیاں نہیں۔ دراصل تیر اریس دوسرے
دروازے دے سامنے سی۔ کسے زمانے وچ واقعی اوتھے ٹوٹیاں لائیاں کہیاں سن تے اک موٹر
وی لائی گئی سی پر ہن سب کچھ پتھر کر دتا گیا اے۔ ہن اوس تھاں تے ٹیلی فون بوٹھ لگے نہیں۔
جے تہاں اودے تھاں ای ویسی اے تے دوسری طرف جا کے ٹیلی فون بوٹھ دیکھ لوو۔ ایہ ای اودے
تھاں ہے۔ اسیں مسجد دے پچھلے پاسوں محکم کے اوس تھاں تے آ گئے۔ اوتھے واقعی ہن کے قسم
دے کوئی نشان نہیں۔ حوض بند کر دتا گیا اے۔ میں اوس تھاں تے کھڑے ہو کے پیتے سے نوں
واج ماری۔ میری اکھاں چوں بھج جاری ہو گئے۔ اودے وچ اکھاں سامنے آ گیا جدوں حوض وچ
اچھے تھریف لیائے۔ میرے ذہن دی سکرین تے وقت لکھدا گیا تے حضرت عثمان دا زمانہ

اکھاں سامنے آ گیا جدوں آپؐ کولوں خاتم ایس کھوہ وچ ڈگی سی۔ حضور نبی کریم ﷺ
جدوں اتھے تشریف لیائے تے ایس کھوہ واپانی کھار تے گھٹ سی۔ حضرت عثمانؓ نے لہوں
خرید کے ڈوگھا کر دیا تے حضور ﷺ نے اپنا لعاب و ہن ایہدے وچ پایا جیہدی برکت نال
پانی مٹھاتے ڈالتے دار ہو گیا۔

۷ بھری لوں حضور ﷺ نے جدوں دو بے بادشاہواں لوں خط لکھ کے اسلام دی
دعوت دتی تے خطاں تے مہر لاؤں لئی اک خاتم بنوائی۔ ایہ چاندی دی بنی ہوئی مندری سی
جیہدے تے ایس طرح تن سطران وچ عبارت کھدی ہوئی سی۔

اللہ

رسول

محمد

بخاری شریف وچ اے پئی ایہ مندری حضور ﷺ توں بعد حضرت ابو بکر صدیقؓ کول
رہی غیر حضرت عمرؓ کول تے غیر حضرت عثمانؓ کول رہی۔ حضور ﷺ اکثر مسجد قبلہ تشریف
لیاندے تے ایس کھوہ تے کھوہ وچ یر لکا کے تشریف رکھدے۔ کہندے نیں اکواری حضور ﷺ
ایس کھوہ تے یر لکا کے تشریف فرماں ہے حضرت ابو بکر صدیقؓ حاضر ہو گئے تے آپ دے
برابر ادسے طرحاں یر لکا کے بیٹھ گئے غیر حضرت عمر فاروقؓ حاضر ہوئے تے ادوہی انجے ای
حضرت ابو بکر صدیقؓ دے برابر یر لکا کے بہہ گئے۔ اپنے چرنوں حضرت عثمانؓ فی حاضر
ہو گئے تے ایس پاسے تھاں پر ہو چکی سی۔ آپ دو بے پاسے ایسے طرحاں یر لکا کے بہہ گئے
سن۔ اکواری حضرت عثمانؓ ایس کھوہ دے کڈھے تے کھوہ وچ یر لکا کے بیٹھے ہوئے سن۔
مندری اوہناں دی اگلی وچ سی تے آپ دو بے تہہ نال مندری لوں گھمار ہے سن ہے اچانک
ادوہ کھوہ وچ ڈگ پئی۔ بہت تلاش کیتا گیا پر نہ ملی۔ لوکاں ایس خاتم دے کم ہون لوں مخوس
آکھیا تے واقعی ایس توں بعد حکومت تے اوہناں دی گرفت کمزور ہو گئی۔

ایس کافی دیر ایس تھاں لوں دیکھدے رہے تے تصور دیاں اکھاں نال اوس پرانے

کھو لوں دیکھتا ہوں فیرواہن پر ت آئے۔ عمر دی نماز حرم پاک وچ ادا کیتی تے نماز توں بعد
اسیں بازار چلے گئے تے کچھ خریداری کیتی۔ واپس آ کے حرم پاک دے معن وچ بیٹھے ہوئے
ساں جے اک ترک عورت آئی۔ اوہنے بڑی محبت دا اظہار کیا۔ میری قمیض تے لگے جی ول
اشارا کر کے کہن لگی ”پاکستان“ میں ہاں وچ جواب دتا تے فیرواہ اپنے ول اشارا کر کے کہن لگی
”ترکی“ میںوں اپنے پاکستانی ہوں تے بہت خوشی ہوئی تے میرا سر فخر نال اچا ہو گیا۔

میںوں ایہ گل کہہ یاں خوشی دی اے تے افسوس دی۔ خوشی ایس گل دی کہ پاکستانی
ہوں دے ناٹے بہت سارے لوکاں بڑی عزت کیتی بڑی محبت نال پیش آئے۔ افسوس ایس گل
دا اے کہ پاکستانی حاجیاں کوئی نشان استعمال نہیں کیا تے ای ساڈی حکومت ولوں کوئی زور دتا
جاندا اے۔ بس اخباراں وچ جج پالیسی دا اعلان کرو یاں ایہ اعلان ہو یا کہ عورتاں پاکستانی پرچم
والے زباغ (گون) پہن گیاں پر ایہدے تے عمل نہ کروایا گا۔ پہلی فلائیٹ توں بعد ای ایہ
افواہ عام پھیل گئی کہ کوئی نہیں سمجھدا۔ ابو یس گون وچن والیاں کپنیاں نے ایہ افواہ پھیلایا اے
۔ حکومت ولوں کوئی ہدایت نہیں۔ بڑی سوکھی جی گل سی جے پہلی فلائیٹ دے ایہ بچہ پر تیت کر
لئی جائی تے فیرواہ کسے ہور نوں کہن دی لوڑ نہیں سی۔ میں اپنے طور تے پاکستانی پرچم والے جج
خرید لئے سن تے اوہ میں دھاگے نال انچیاں ساریاں قمیضاں تے لائے سن۔ ایہ میری پاکستانی
ہوں دی شناخت سی۔ بہت سارے لوکاں جج ویکھ کے پاکستانی ہوں دے ناٹے خوشی دا اظہار
کیا تے بڑی محبت نال ملے۔ خاص کر بچہ دلش ترکی ایران تے فلسطین دے حاجی پاکستانی
ہوں دے ناٹے بڑی چاہت نال ملدے سن تے میرا سر فخر نال اچا ہو جاندا سی۔ کاش ساڈی
حکومت ایہ نشان ضروری قرار دے تاکہ پاکستانیاں دی اک شناخت قائم ہو سکے۔

ایس شناخت توں معلوم ہو یا کہ سب توں زیادہ حاجی اطرویشیا توں آئے نہیں تے
دو جے نمبر تے ترکی توں۔ ایران توں وی حجاج دی کافی تعداد آئی ہوئی اے۔ نا بھجرا دے
لوک مدینہ منورہ آ کے زیادہ نظر آئے نہیں شاید ایہ پہلے مدینہ پاک آؤدے نہیں تے فیرواہ

کرن جانے نہیں۔ یہاں لوکاں دے قد لے رنگ کالے تے اکھاں چھلپاں نہیں۔ ترکی
 دیاں عورتیاں بھاریاں تے قدر آدر نہیں۔ اٹھو نیٹیا تے مالیزیا دے بندے وی چھوٹے نہیں
 تے عورتاں وی چھوٹے قد دیاں نہیں۔ عورتاں گروہ بنا کے چل دیاں نہیں تے بہت حیر طرار
 نہیں۔ ایرانی عورتاں لے قد دیاں نہیں لہذاں بکے کھی تے اکھاں ہلپاں ہندیاں نہیں تے سیاہ
 برقعہ استعمال کر دیاں نہیں۔ مزدوی قد کاٹھ والے نہیں۔ فجر تے عشاء دی نماز توں فارغ
 ہندیاں ای حرم پاک دے مکن وچ جنت البقیع دے سامنے کٹھے ہو جانے نہیں تے مجلس شروع
 ہو جانے اے۔ ترکی دے حاجی وی عورتاں نوں نال لے کے گروہ دی شکل وچ آؤندے نہیں
 تے تھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو کے گروہ دی شکل وچ واپس جانے نہیں۔ پاکستانی کالے
 جدھر کسے حاجی کردا اے پھر دے رہندے نہیں۔ ساڈے گروپ لیڈروں وکھ لوو۔ حالانکہ
 گروپ لیڈر اک پیچھڑو ہندا اے تے پیچھڑو اکم وچھڑیاں بھڈاں نوں کھانا ہندا اے۔ پر
 ایہ بندہ تے جدہ انٹر پورٹ تے ای کتے غائب ہو گیا سی فیر نظر نہیں آیا۔ سانوں مکہ معظمہ
 پہنچیاں دو جادوئی سی جے اک عورت ملی تے کہن لگی کہ حاجی صدیق صاحب نہیں لہ رہے میرا
 سامان وی اوہدے کول اے پتا نہیں اوہنے مکان کتھے لیا اے۔ میں اوہنوں کہا توں ساڈی
 رہائش گاہ تے چل دی رہو۔ اوہ کہن لگی سامان توں بغیر کیوں گزارا کراں گی۔ میں اوہنوں تلاش
 کرنی آں آخر اچھے حرم پاک وچ تے آؤے گا ای۔ پتا نہیں قاری کرم داد لے اوہنوں لیڈر
 کیوں ہاد دتسی۔ اسیں عشاء تک حرم پاک وچ رہے تے عشاء دی نماز پڑھ کے گھر واپس پرت
 آئے۔

۲۷ مارچ دی رات میرے گروپ ساتھی کہن لگے سویرے سانوں وی مسجد قبا نال لے
 جانا۔ پر جدوں سویرے اٹھے تے اوہ کہن لگے اسیں سفر نہیں کر سکدے اسیں تے جیسی تے
 آواں گے۔ میں کہیا پئی اسیں تے گھروں ٹردیاں ای ایہ عزم کیتا سی کہ مسجد قبا پیدل حاضری
 دیاں کراں گے۔ ایس لئی تیں جیسی تے آ جانا۔ اسیں دوویں جی حسب معمول نماز پڑھ کے

مسجد قبل ول ٹرپے۔ اوجھے نکل ادا کیجئے۔ مسجد دے باہر بیٹھیاں عورتاں کولوں چھوٹی موٹی خریداری کیتی۔ ٹریڈنگ دے دوران قاری کرم دادھوراں کہیا سی کہ عینے دے غریب لوکاں کولوں خریداری کرنا ثواب داکم اے۔ اوہناں کولوں بھاویں تھوڑی کرو خریداری ضرور کرو۔ مسجد دے باہر بیٹھ کے سامان و چین والیاں عورتاں ایسے زمرے وچ آؤندیاں نیں۔

اسیں واپس آئے تے پتا چلیا کہ سارے گمراہی نیں۔ کوئی وی نہیں گیا کیونکہ سویرے نماز پڑھ کے کٹھے نہیں ہو سکے۔ اناج جمعۃ المبارک اے۔ ایہ عرب دی سر زمین تے دو جاحد اے۔ پہلا جحد اسیں مکہ شریف پڑھیا سی تے ایہ عینہ پاک پڑھ رہے آں۔ اناج رش دی بہت اے۔ حرم پاک دامن دی بھریا ہویا تے چھت دی۔ میں چھت تے چلا گیا۔ رات ای مینوں طاہر دی جیوی منزہ کہہ رہی سی بھائی جان جدوں گنبد ٹرڈا اے تے ایہ کتے جاند اے۔ کسراں چھت قائب ہو جاندی اے۔ میں کہیا سویرے چھت تے جا کے دیکھاں گا۔ مینوں تھیلے جگہ نہ ملی تے میں چھت تے چلا گیا۔ میں ادھر بیٹنگ سٹم دیکھیا جتے گنبد نما چھت ٹر جاندی اے۔ امام صاحب نوں احساس سی کہ باہر دھپ وچ بہت سارے نمازی موجود نیں اوس پہلی رکعت وچ سورہ کوثر تے دو جی رکعت وچ سورہ اخلاص تلاوت کیتی تاکہ نماز زیادہ لمبی نہ ہووے تے میں سمجھنا ایہ بہت ای اچھی گل اے۔ نماز جمعہ توں بعد میں حرم پاک دے اندر آ گیا۔ ساڈا بہتا وقت حرم پاک وچ ای گزر دوا اے۔ آئے جو ایسے کم لئی آں۔ ویسے وی اچھے چالھی نمازاں

لگا تار پوریاں کر نیاں ہندیاں نیں

اک دن طاہر کہن لگا جے پیسے تسیں آدن لگیاں خرچ کروے او جے اسیں کٹھے جاپیے تے اسیں توں گھٹ پیساں وچ آدن جاوے ہو جائے گا۔ میں کہیا گل پیساں دی نہیں گل اوس مہد تے عزم دی اے جیہڑا اسیں گمروں ٹر دیاں اپنے آپ نال کھتا سی۔ ایس لئی اسیں پیدل ای جاواں گے۔ مسجد توں واپس آ کے حسب معمول کچھ دیر آرام کیتا تے حرم پاک وچ آ کے حضور ﷺ دی بہت ای کرم نوازی ہوئی مینوں ریاض الجہد وچ نکل پڑھن داسو قیل

گیا۔ میں چار لٹل بڑے سکون نال پڑھے۔ میری ہلکھ نہ لکھی تے میں سوچیا کجھ ہور لٹل پڑھاں ایہ سوچ کے میں لٹل مچے ای سن ہے اک ریلا آیا تے میوں دھکیلا اہو یا اگے لے گیا۔ نماز ٹ گئی۔ میں سوچیا شاید ایہ ریلا میوں باہرای کڈھ جھڈے پر حضرت بلال دے چہوڑے کول تھاں مل گئی۔ میں اوتھے کھلو کے کئی دیر سلام پڑھدا رہیا تے حضور دے حضور جھواں دا نذرانہ پیش کردارہیا۔

نماز عصر توں بعد میں جنت البقیع وچ آ گیا۔ اتھے جدوں قافلے آؤندے نیں تے اوہناں دے نال گائیڈ ہندے نیں جہاں کولوں قبریں دی نشان دی ہو جاندی اے۔ اج وی میں اک ایرانی قافلے نال مل کے اندر گیا تے کجھ ہور قبریں دی نشان دی ہو گئی۔ سب توں پہلے بنات النبی حضرت رقیہ حضرت ام کلثوم حضرت زینب دیاں قبریں دا پتا چلیا اوتھے قاحہ پڑھی۔ درود و سلام پڑھیا تے اگے چل پئے۔ اگے ازواج رسول دیاں قبریں سن۔ اتھے سلاماں دے ہار پیش کیے۔ ایس توں بعد حضرت عقیل تے حضرت حسان دیاں قبریں دی نشان دی ہو گئی۔ ایہ توں ہندے ہوئے حضرت ابراہیم (پیر رسول) دی قبر تے پہنچے۔ جہاں قبریں دی پہلے نشان دی ہو چکی سی اوہناں وچ حضرت عثمان حضرت حمیدہ سعدیہ حضرت ام بنی (والدہ حضرت عباس) دی قبر سی۔ ایہناں تے حاضری دین تک وقت ختم ہو گیا تے امیں جنت البقیع چل باہر آ گئے۔ شام ہون والی سی ایس لئی سدھے حرم پاک وچ آ گئے۔

29/6 نوں سویرے اٹھے تے بارش ہو رہی سی۔ نمی نمی پھو ہار وچ مسجدے حرم پاک پہنچ گئے۔ نماز پڑھ کے فارغ ہوئے تے بارش رک چکی سی پر ٹھنڈی ہوا چل رہی سی۔ بیگم کہن گی میں اج روضہ پاک تے حاضری دینا اے نا لے سردی دی اے تسیں کھلے ای مسجد قبول چلے جاؤ۔ روضہ رسول تے حاضری دین لئی عورتاں لئی وقت مقرر اے اوہ صرف اپنے وقت وچ ای جاسکدیاں نیں میں کھلا ای مسجد قبول ٹر گیا۔ مینوں جدوں وی وقت ملدا میں مدینے دیاں گلیاں وچ گھمدا رہندا۔ میرے نزدیک ایہ وی اک عبادت اے۔ میرے ذہن وچ ہندا اے ایہ اوہ

گیاں میں جتے میرے آقا چلے پھر دے سن! ایس لئی ایہاں گیاں جی پھرناں سبج رسول
اے۔ میرا ایہاں گیاں وج گواج جان لوں جی کروا پر اتھے بندہ گواج ای نہیں سکدا۔ سہم پھر
کے ہر گلی حرم پاک دل آجامی اے۔

اج ۲۰ دوالحجہ دی ۲ تاریخ ہو گئی اے ایس واپس مکہ معظمہ وی پہنچنا اے۔ طاہر صاحب
دی ڈیوٹی لائی کہ اوہ کتب جا کے واپسی واکتفرم کرے باقی ساتھی اپنی اپنی مصروفیات مطابق
وقت گزارن۔ میں تے بیگم صاحبہ نماز پڑھ کے حسب معمول مسجد قبا دل ٹرے اے اوہ وج ای
اپڑے ہواں گے جے اک پاکستانی نے ساڈے کول کارکھڑی کر کے پچھیا ”مسجد قبا دل جا
رہاؤ“ میرے ہاں کہن تے اوہنے بڑا اصرار کر کے سانوں کاروج ٹھالیا تے مسجد قبا چلے آیا۔
ایہ پاکستانی کوئٹہ دارین والا سی۔ اوہنے دیا کہ میں اتھے چھہراں سولاں سال توں نوکری کر
رہیاں۔ بچے دی اتھے ای رکھے ہوئے نیں۔ سال وج تن چار عمرے کر لئی دے نیں۔ حج دی
کر چکا داں بڑا اچھا وقت گزر رہیا اے۔ ایہاں گلاں گلاں وج ای ایس مسجد قبا پہنچ گئے۔
سانوں اتھے اتار کے اوہ کہن لگا مسجد وج جا کے میرے لئی دی دعا کرنا۔

ایس مسجد وج نقل ادا کیجے تے باہر آ گئے۔ مسجد دے نال ای اک پرانا قبرستان اے
اتھے کچھ صحابہ کرام دیاں قبریں نیں۔ اتھے کھلو کے فاتحہ پڑھی تے واپس رہائش گاہ تے
آ گئے۔ طاہر صاحب کتب چوں ہو آئے سن۔ اوہناں دیا کہ اوہ پاسپورٹ نمبر تے دو جے
کوائف منگدے نیں۔ ایس ساریاں نے اوہنوں پاسپورٹ نمبر تے اپنے اپنے کوائف لکھ کے
دے تے مصرتوں بعد دوبارہ کتب جان لی کہیا۔ ظہرتوں بعد کجھ وراں خریدن داپروگرام سی۔ ظہر
دی نماز پڑھ کے ایس سارے مل کے کجھ وراں والی مارکیٹ گئے تے اپنی اپنی ضرورت مطابق
کجھ وراں خریدیاں۔ نماز مصرتوں بعد طاہر صاحب کتب چلے گئے۔ سانوں یکم اپریل ۱۹۹۸ء
نودے صبح رواجی دا وقت ملیا۔ یکم اپریل ویسے دی مدینے توں رواجی دا آخری دن سی۔ ایس
توں بعد معلم اپنا کم مکا کے چلے جائے نیں فیرج توں بعد دوبارہ شروع ہندا اے۔ ہاں

جھڑے لوک اپنے طور پر آئے ہندے نہیں یعنی سعودی عرب وچ رہن والے آئے جاندے رہندے نہیں۔

31/3 دادن بڑی مصروفیت وچ گزاریا۔ اج مدینہ پاک وچ آخری دن سی۔ اٹھ دن گزردیاں کوئی پتہ ای نہ لگا۔ بس انج ای محسوس ہویا جیویں آئے ای ساں جے اٹھ دن نگھ گئے نیں۔ انسان دی حیاتی وی انجے ای نگھ جاندی اے۔ اچانک ای پتا چلدا اے کہ بڑھاپے دی دلیہز جے پیر رکھ لیا اے۔ اتھے وی انج ای ہویا۔ آئے ای ساں جے اچانک پتا چلایا کہ اٹھ دن نگھ گئے نیں جے واپسی دا ویلا آ گیا اے۔ اچانک جدائی دا غم دہن جے سوار ہو گیا۔ ایس لئی اج رنج کے مدینے دیاں گلیاں وچ پھرن لوں دل کیہا فیر شاید یہ موقع ملے پانہ ملے۔

نماز فجر توں بعد حسب معمول میں جے پیگم صاحبہ مسجد قبول ٹرپے۔ حالے مسجد بالائے توں اگے نگھ ای ساں جے اک لوڈر والے نے ساڈے کول بریک لائی۔ اوس سوال کیہا ”مسجد قبا“ میرے ہاں کہن جے اوس امر اوکر کے سانوں ہال بٹھا لیا۔ ایہ بندہ وی پاکستانی سی جے سیالکوٹ دارہن والا سی۔ اوس دسیا کہ عام دناں وچ سانوں سواری بٹھاؤں دی اجازت نہیں ہندی۔ میں منڈی چوں آ رہیا واں۔ جج دے دناں وچ اسپن سواریاں وی بٹھالینے آں۔ پاکستانیاں دی خدمت کر کے میٹوں اک سرورہ بھیجا ملدا اے۔ منڈی تھنہ واپسی جے میں عوام سوچتاں کہ کوئی پاکستانی مل جائے جے اوہوں اوہدی منزل جے اپڑا ادا ہویا مگر ول نکل جاواں۔ اللہ دا شکر اے کہ اج تسمیں مل گئے اوہے تہاں میری گزارش قبول کر لئی اے ”اسیں گھاں کر رہے ساں جے میٹوں خیال آیا کہ ایسے سدھانہ جانا ہووے جے تکلیف کر کے صرف سانوں زھدن مسجد قبول ٹرپے۔ ایہ خیال آؤندیاں میں اوہوں کہیا ”جے تہاں سدھاجانا اے تے سانوں اتنی چوک وچ اتنا دینا ایسں ٹرچاواں گے“۔ ”اوہ کہن لگا“ میں جے پچھلے موڑ توں مڑنا سی۔ میں تھلاؤے واسطے اگے نکل آیا واں جے ہن میں دوسری طرف توں بھاہویا واپس پرت آواں گا“

اوپنے سالوں مسجد قبا دے سامنے اتار یا تے ایہ وی دیا کہ اوہ جے پاسے جھڑی مسجد نظر آ رہی اے اونوں مسجد جمعہ آ کھدے نیں۔ حضورؐ نے سب توں پہلا جمعہ ایس تھاں تے پڑھایا سی۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے دے دے جتھے آپؐ تشریف فرما سن جے نماز جمعہ دی فرضیت دا حکم آیا۔ اوس تھاں تے اک مسجد بنوا دی گئی اے۔

اسیں مسجد قبا وچ نفل ادا کر کے تے مسجد جمعہ دل چلے گئے۔ مسجد بند پئی سی۔ اسیں دروازے اگے کھلو کے دعا منگی حضورؐ دے حضور سلام پیش کیا تے واپس آ گئے۔

نماز عہد توں بعد میں حرم پاک چوں نکلیا۔ وچہڑن دا احساس ہوو شدت اختیار کر گیا سی تے بے اختیار اکھاں وچ افرودا گئے تے فیر سادون دی جھڑی لگ گئی میں کئی دیر بزرگ تبدیل موندھ کر کے رو عمار ہیا۔ دل چوں آواز آئی کہ اچے تے میں مدینے دیاں گھیاں بازاراں نوں راج کے دیکھیا وی نہیں سی جے جدائی دا ویلا آ گیا اے۔ جدائی دا سوچ کے میں جھمتی نال پاک پوتر تھاواں دی زیارت واسطے نکل پیا۔ سب توں پہلے مسجد سیدنا حضرت علیؓ تے حاضری دتی۔ مسجد بندی۔ میں دروازے اگے مصلیٰ وچھایا تے گزارنے وچھوں دو نفل ادا کیے۔ حضرت علیؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیا تے اگے لڑ پیا۔ اگے مسجد سیدنا حضرت ابو بکر صدیقؓ سی۔ ایہ وی بند سی۔ میں ایہدے دی دروازے اگے مصلیٰ وچھایا تے دو نفل ادا کیے۔ یار عار دی خدمت وچ سلام پیش کیا تے مسجد سیدنا حضرت عمرؓ تے پہنچیا ایہ مسجد کھلی مل گئی۔ میں اندر داخل ہو یا دو نفل ادا کیے حضرت عمرؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیا تے پھر آ گیا۔ ایہ مسجد اک پاسہ دی نوں سر یوں تعمیر ہوئی اے یا حرمت کہتی گئی اے۔ دو جے پاسے او سے طرحاں پرانی اے تے دوڑے دوڑے حجر لگے نظر آؤندے نیں جیویں او سے دور دی تعمیر ہووے۔ استحقاق قارغ ہو کے مسجد غمامہ دل گیا۔ ایہ وی بندی۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے جتھے حضورؐ عید دی نماز ادا فرما مے سن۔ اتھے اکو ار حضورؐ نے نماز استسقاء ادا فرمائی سی۔ روایت اے کہ اکواری حضورؐ نماز پڑھ رہے سن جے ہلاں نے آپؐ تے سایہ کر دتا۔ ایسے نسبت لہوں مسجد غمامہ آ کھیا جاندا اے۔

ابیدے دی دروازے اگے دو فل ادا کیجئے۔ لے سوں باہروں دیکھن نال ای معلوم ہوندا
اے کہ بڑی خوبصورت مسجد اے۔ ایس توں اگے دوراک مسجد نظر آؤندی سی۔ مچھن جے معلوم
ہو یا کہ ایہ مسجد کا تعمیر اے۔ ایس مسجد دا میں دور توں ای نظارہ ادا کیجئے اے کول نہیں جاسکیا۔ اے
پل دے نال ای مسجد دا انورین اے۔ ایہ وی ہندی۔ میں دروازے اگے کھلو کے دعا مگلی۔
حضرت عثمانؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیجئے مسجد بلال ول ٹریا۔ اج ایہ مسجد کھلی مل گئی۔
میں اندر داخل ہو یا تے پتا چلیا کہ ایہ مسجد بڑی کھلی جے خوبصورت اے۔ ایہ مسجد پر والی منزل
جے دے تھلے مارکیٹ اے۔ مارکیٹ واناں وی حضرت بلال دے ناں

”سوق البلال النجدیہ“ اے۔ مسجد وچ نفل ادا کیجئے مؤذن رسول حضرت بلالؓ دی خدمت وچ
سلام پیش کیجئے تے واپس حرم پاک وچ پہنچ گیا۔ کیوں جو نماز عصر دا وقت ہون والا سی۔

میں اج غیر بڑی کوشش کیتی کہ حضرت ابوب انصاریؓ دے مکان دا پتا چل جائے یا کجھ
نشان ای لہجہ جان تے پر کوئی پتا نہ چل سکیا۔ ہر بندے دا جواب ”واللہ اعلم“ سی۔ میں باوجود
کوشش دے کھوج نہ لاسکیا۔ عرباں نے اپنا دورہ ضائع کر لیا اے۔ اپنا کل گوا لیا اے۔ اپنی تاریخ
مٹا دتی اے۔ جیڑیاں تو ماں اپنا دورہ گوالیہ یاں میں اپنا کل ضائع کر لیا یاں میں ادہ آؤن
والی نسل نوں اج کیہ دے سکدیاں میں۔ بہر حال میں توں کوئی پتا نہ چل سکیا۔ رات نوں گھر آ کے
میں حاجی محمد صدیق صاحب نوں پچھیا سی تے ادہ کہن لگے ”کے پتلو کولوں معلوم کرنا سی“ کے
تقم نوں کہنا سی ادہ دس پاوے۔ ادہ سب کجھ تے حرم پاک وچ آ گیا اے۔ باہر مچن وچ ای
کتے ادہ تھاں اے۔ ہن تہا نوں کیہ دسیجے۔ پرانے حاجی تہا نوں دس گے کہ ادھے اک مدینہ گلی
اے جتھوں چیزاں سستیاں ملدیاں میں۔ پر ہن ادہ مدینہ گلی کتھے وے؟۔ ادہ سب کجھ شتم ہو
گیا اے۔“

نماز عصر توں فارغ ہو کے میں بیگم نوں نال لے کے بازار چلا گیا ادھنے کجھ چھوٹیاں
موٹیاں چیزاں خریدیاں سن۔ نالے ادہ چاہندی سی کہ اج رنج کے نہینے دیاں گیاں وچ

بھر لیے فیروزہ دے آؤ نا نصیب ہو دے کہ نہ اسیں شام تک گیاں بازاراں وچ پھر دے
رہے۔ مغرب دے قریب واپس حرم پاک وچ آ گئے۔

مغرب دی نماز پڑھ کے مینوں جدائی دا احساس بڑی شدت نال ہویا۔ بے اختیار
اکھاں چوں ہجو کل ہے۔ میں ریاض الجنہ دل دودھیا۔ موقع ملن تے دو نقل ادا کیجے، سجدے وچ
سر رکھ کے روعہ اریا تے دو جیاں لئی تھاں خالی کردتی۔ میں روعہ رسول دل آخری حاضری دین
ٹریا۔ میرے دل وچ خیال آیا کہ آج جالی نوں ضرور ہتھ لاؤ تے نیں۔

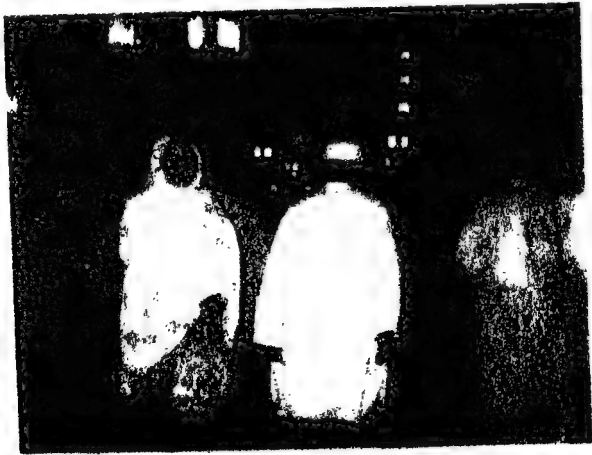
ایہ تے اودھ تھاں اے جتھے سرکار کولوں جو مگئے اوے ویلے مل جائدا اے میں مولیٰ
شریف دے سامنے پہنچیا تے راکھے قطار بنا کے کھلے سن۔ میں تھوڑا جھکیا تے بچھوں اک دھکا لگا
تے بے اختیار میرا ہتھ جالی نال جالگا۔

بس میرا کم بن گیا۔ میری آس پوری ہو گئی۔ میری تھنہ سدھرنوں پانی مل گیا۔ میں اکے
دودھ گیا تے باہر آ کے سبز گنبد دے سامنے کھڑے ہو کے سلا ماں دے ہار پیش کرن لگ پیا۔ میں
کافی دیر کھڑا سلام پڑھدا رہیا۔

عشاء دی نماز توں بعد میں فیروز گنبد دے سامنے کھڑا ہو گیا تے سلام مگنڈا دن لگ
پیا۔ اکھاں چوں ہجو جاری ہو گئے میں کافی دیر اوتھے کھڑا رہیا آخر دعا مانگ کے تے متھی ہونئی
تھاں تے آیا جتھوں اسیں دوویں جی مل کے گھرا واپس آؤندے ساں۔ میں آیا تے بیگم صاحبہ
پریشان ہو رہی سی۔ کہن لگی کتھے رہ گئے ساڈے۔ میں روعہ مبارک دے کول جانا چاہندی ساں آج
آخری دن اے کل چلے جانا اے۔ میں اونوں نال لے کے فیروزہ مبارک دے کول چلا گیا۔
اودھ کافی دیر سلام پڑھدی رہی۔ میں وی سبز گنبد دی زیارت نال اکھاں نوں ٹھاردا رہیا۔ فیروز
اسیں رہائش گاہ تے آ گئے۔ کھانا کھا کے تے سامان پیک کیتا۔ سویرے روانگی سی۔

آج اپریل دی پہلی تاریخ اے تے ساڈی مکہ شریف دل روانگی اے۔ اسیں تہجد دے
وقت حرم پاک دل پہنچ گئے۔ میں باب بلاں چوں گذر کے اندر داخل ہویا۔ میرے ذہن وچ

خیال آیا کہ آج میں ایسی تھاں تے فجر دی نماز ادا کرنی اے جے سامنے گنبد خضریٰ ہووے۔
 میں جدوں گنبد خضریٰ دے سامنے گیا تے کوئی تھاں خالی نہیں سی۔ میں حالے سوچ ای رہیاں
 ساں کہ کیہ کراں جے اک عربی نے میرا جتھ پڑ کے اپنے نال کھار لیا تے تھوڑا ہی سو گھڑ کے
 اک بندے دی تھاں بنائی۔ واہ آقا قربان تیریاں خلعتاں تے مہربانیاں دے ایہ عروں دل
 سچ خیال کری دا اے تے ایہ عروں گل پوری ہو جاندی اے۔ ایہ سوچ کے میریاں اکھیاں چوں
 ہنجاں دی لڑی چاری ہو گئی۔ میں گنبد خضریٰ دی زیارت نال اکھیاں نوں ٹھار وارہیا۔ آج ایہو
 میری تہجدی تے ایہو میرے نفل سن۔ ایسے دوران صبح دی اذان ہو گئی۔ میں دل نوں تھوڑا ہی
 سنبھالا دتا تے سنتاں ادا کیتیاں تے اکھاں ٹھارن واکم دوبارہ شروع کر دتا۔ نیجاں لا کے گنبد
 خضریٰ دل ویکھد ارہیا پر کدوں تک؟ اذان تے جماعت وچ صرف پندرہاں منٹ دا وقت
 ہندا اے اوہ وی گذر گیا۔ نماز فجر توں فارغ ہو کے میں باہر آ گیا۔ بیگم دی نماز پڑھ کے آ چکی
 سی۔

مدینہ پاک دا اک معر (رات دا ویلا)

مدینہ توں مکہ ول واپسی

اسیں جیز جیز مسجد قبا ول چلنا شروع کردتا۔ سارے ساتھی نماز پڑھ کے رہائش گاہ ول چلے گئے کہ جاون دی تیاری کرے پر اسیں آخری حاضری واسطے مسجد قبا ول ٹر پئے۔ اسیں اج دی حاضری نوں زیادہ ضروری سمجھیا سی۔ فیروزے موقع ملے یا نہ ملے۔ اسیں اونٹے نکل ادا کر کے واپس آئے تے سارے ساتھی تیار بیٹھے سن۔ اسیں چھٹی چھٹی ناشتا کیتا اپنے چرنوں دیکھن آگئی۔ دیکھن والے نال کرایہ ملے کر کے رات ای وقت دے چھڑیا سی۔ جھڑی سانوں پاکستانی حاجی کسپ وچ چھڑا آئی۔ اسیں ٹھیک نوو بجے دفتر وچ ساں۔ ضروری کارروائی توں فارغ ہو کے مقررہ بس وچ آن بیٹھے۔ بس روانہ ہوئی تے عجیب حالت سی۔ اسیں حسرت بھریاں اکھاں نال مدینے دے درو دیوار وکیر رہے ساں۔ بانی رشیداں بی بی نے دل تے ہتھ رکھ لیا تے اوہدیاں اکھاں وچوں بنجھوکل آئے۔ اوہدی آقا نال ایہ محبت میرے دل نوں بھاگئی۔

میقات مدینہ

مدینہ شہر چوں نکل کے باہر آچے تے مدینے دی میقات آجاندی اے جتھے مدینہ پاک دلوں آون والے احرام بھڑے نیں۔ جتھے بہت وڈی مسجد اے۔ جتھے کئے سارے فصل خانے، حمام و وضو خانے بنے ہوئے نیں۔ عورتاں تے مردواں واسطے الگ الگ انتظام اے۔ بس میقات تے آ کے رک گئی۔ جتھے اسیں اتر کے احرام بھڑے تے نکل ادا کیجے۔ مسجد وچ اک پاسے شال لایا گیا سی جتھے مناسک حج بارے لٹریچر تے کیساں دے رہے سن۔ ایہ کیساں

عربی قاری نے اردو وچ سن۔ انج ای لٹریچر وی تاں زبانوں وچ سی۔ تقریباً 12 دہے استحقاق
بس روانہ ہوئی۔

میں باہر دیکھدا جا رہیا ہوں تے ایہ لائیاں دی لکھ رہیا ہوں وچ بچ بچ بیٹا لکھ رہیا
ہوں۔ ایہ پاکستان دیاں سڑکاں نہیں جتنے بندہ بس وچ بہہ کے کچھ کر نہ سکے صرف بچے کھا سکے۔
سعودی عرب دیاں سڑکاں تے اینیاں صاف تے ہموار نہیں کہ میں دیکھیا اے کہ ڈرائیور اپنے
سامنے چاء واکپ رکھ لیدے نہیں تے پینے آؤندے نہیں۔ میں ایہ لائیاں بس وچ بیٹھا لکھ
رہیا ہوں ہر پاسے پہاڑیاں ای پہاڑیاں نہیں ایہ ادھر رستا اے جہدے راہیں حضور ہجرت کر
کے مکہ توں مدینہ پہنچے سن۔ ایس سڑک نوں شاہراہ ہجرت دے ناں نال پکارا جائدا اے۔ میں
سوچ رہیا ہوں کہ حضور ﷺ نے ایذا لیا تے انج دا پہاڑی سڑک کج کیا ہووے گا۔ میں لکھتا بند
کر کے کھل طور تے باہر دیاں پہاڑیاں وچ کھو جانا چاہتا ہوں

میں لکھتا بند کر دتا اے تے ہن انوس رستے نوں دیکھ رہیا ہوں کہ آقا علیہ السلام راہواں
توں پیدل سڑک کر کے تشریف لے گئے سن۔ آپ سرکار کھڑی کھڑی راہ توں گزرے ہوں گے
تے پہاڑیاں نوں کج عبور کیا ہووے گا۔ میں بیٹے سے نوں واہاں ماردا رہیا تے تصور وچ
سرکار دو عالم ﷺ تے یار غار حضرت ابو بکر صدیق نوں ایہناں راہواں تے ٹر دیاں دیکھدا
رہیا۔ ایہ سوچدا رہیا کہ سڑک بنادن کئی کچھ پہاڑیاں نوں پدھر کیا گیا ہووے گا کچھ ہموار تھاواں
دا انتخاب کیا گیا ہووے گا۔ ایہ بے آب و گیاہ سلسلے سڑک دے نال نال چلے رہے۔ کدے
تے ایہ پہاڑی سلسلے سڑک توں کافی دور ہو جانے نہیں تے کدے بالکل قریب آ جانے
نیں۔

وہا اپنی رفتار چلدا رہیا تے اک توں وی زیادہ ٹائم ہو گیا۔ اسیں ڈرائیور نوں نماز
پڑھن لئی بس روکن دا کہیا۔ ادھر کدے بچ مٹ مبر کرد۔ بس ایسے بچ مٹ دے مبر وچ کئی
چھوٹیاں چھوٹیاں آبادیاں کولوں لکھ گئی۔ کئی مسجدیں لکھ گئیاں انت ڈھائی دہے ڈرائیور تے

اک ہوٹل ہے بس روکی۔ اس میں وضو کر کے نماز پڑھی۔ چاہو غیرہ جیتی ہے قافلہ فیر روانہ ہو گیا۔
 فیر اوہو ستر اوہو ستر اوہو تصور ہے اوہو جیتے سے لوں و اجاں مارن واسلسلہ فیر شروع ہو
 گیا۔ ڈرائیور نے بیچ و بچے اک ہوٹل ہے بس روکی۔ اوہو پانی دا انتظام نہیں سی۔ اس میں فیر چل
 پئے۔ اے کے فیر اک ہوٹل ہے جا کے نماز عصر ادا کیتی ہے قافلہ فیر ٹریا۔

مکہ وچ داخلہ

اج مکہ وچ اس میں دو جی وار داخل ہو رہے آں۔ پہلی وار گھروں آئے ساں ہے احرام
 وچ ساں اج مکہ بند پاک حاضری دے کے آرہے آں ہے احرام بند کے داخل ہو رہے آں۔
 مکہ مکرمہ دی حدود شروع ہندیاں ای چیک پوسٹ اے جیتے حاجیاں دے پاسپورٹ وغیرہ
 چیک ہندے نیں۔ حاجیاں لوں آب زم زم پیش کیتا جاند اے۔ اوہو قارغ ہو کے چلے ہے
 تھوڑی دیر بعد ای نماز مغرب دا وقت ہو گیا۔ حمیرا رولا پایا کہ نماز ادا کر لین دیو پر ڈرائیور نے
 بس روکن لوں اٹکارا کرتا۔ اوس ویلے اوہو خالص پاکستانی ڈرائیور لگا جنہوں وقت نال منزل
 مقصود ہے اپن دی جمہیتی ہندی اے نہیں ہے کسے ہو بس دا نمبر لگ جاند اے ہے اوہ
 سواریاں دی کوئی گل نہیں سندا۔ ایس ڈرائیور دی کوئی گل نہ سنی ہے شام دی نماز بس وچ
 ڈھکیاں ڈھکیاں اشارے نال ادا کیتی۔ عشاء دے تاہم اپنی رہائش گاہ ہے اپن گئے۔ سامان
 کمرے وچ رکھیا نماز عشاء ادا کیتی ہے حرم پاک ول عمرہ کرن واسطے چل پئے۔

اج ہے حرم پاک ول جامعیاں محسوس ہو یا کہ پوری دنیا دے مسلمان اچھے اکٹھے ہو
 گئے نیں۔ بہت زیادہ دلش سی۔ اس میں بمشکل حرم پاک اپن لے۔ طواف کیتا۔ مقام ابراہیم دے
 سامنے ڈراپچھے ہٹ کے نفل ادا کیتے۔ آب زم زم چیتا ہے سہی کرن واسطے چلے گئے۔ عیلم لوں
 میں سمجھاتا کہ توں آرام نال آ جاویں میں انتظار کر لاں گا۔ سہی توں قارغ ہو کے ٹنڈ کروان دا
 مرحلہ سی۔ اچھے سارے پاکستانی تمام نیں۔ یعنی کم کرن والے ہائی سارے ای پاکستانی نیں

کے دی حمام تے پاکستانی توں علاوہ کوئی اور بند نظر نہیں آیا۔ ٹڈ کرن وارنٹ اِنج زیادہ سی۔
 اک نائی کہن لگا ہن تے ج میلہ بھر گیا اے۔ جج والے دن ایس توں وی دگناریٹ ہوئے گا۔
 کچھ نائی ایسے وی نہیں جھڑے ٹر پھر کے گا ہک لہندے نہیں تے گھٹ پیماں وچ ٹڈ کر
 دیدے نہیں۔ اوہ گا ہک نوں گھیر کے پچھے گلی وچ لے جائے نہیں تے گلی وچ بٹھا کے ٹڈ کر
 دیدے نہیں تے جے کتے کوئی ہلدیہ والے نظر آ جان تے سب کچھ جھڈ کے دوڑ لا دیدے
 نہیں۔ اوچی ٹڈ ہوئی ہندی اے تے اوچی بندہ انج لے کے والہں حمام تے آؤندا اے کیوں جو
 اتھے گلی وچ بہہ کے ٹڈ کرنا منع اے۔ تے جے نائی قابو آ جاوے تے پڑ کے اندر دے
 دیدے نہیں۔ بہر حال ایس ایس سارے مرحلے توں وچلے ہو کے ڈیڑھ وچ پھر آئے۔ نہا
 کے احرام کھولیا تے دوسرے کپڑے پہن لئے۔

صبح دیر نال جائے۔ نماز پھر گمراہی ادا کیتی تے ناشتہ کر کے فیروں گئے اِنج کل دے
 سردی تھکاوٹ دور کرن طاہر گرامی۔ ایس لئی رنج تے۔ ٹنڈر ویلے اٹھ کے تازہ دم ہو کے حرم
 پاک وچ آ گئے تے عشاء تک حرم پاک وچ ای رہے۔ نماز مغرب توں بعد طواف کیا۔ رش
 بہت سی ایس لئی طواف کرن وچ کافی دیر لگی بمشکل مشاودی اذان تک فارغ ہوئے۔

رات پروگرام بنایا کہ صبح دو بجے حرم پاک وچ پہنچا جاوے۔ شاید اوس ویلے رش گھٹ
 ہووے۔ ایس تقریباً دو بجے اٹھے تیار ہو کے تے ڈھائی وچے سڑک تے آ گئے ساں۔ بہت
 سارے لوک حرم پاک ول جا رہے سن۔ حرم پاک پہنچے تے طواف کرن والیاں دا بہت رش سی۔
 ایس اوس رش دا اک حصہ بن گئے۔ جیویں کیویں طواف کمل کیا ایس دوران تہجد وی اذان ہو
 گئی۔ طواف توں فارغ ہوئے تے حرم پاک وچ کتے جگہ نہ ملی۔ ہاں محن وچ آ کے لٹل ادا کیجے
 نماز تہجد ادا کر کے فارغ ہوئے ای ساں جے صبح دی اذان ہو گئی۔ صبح دی نماز پڑھ کے گمراہ
 گئے۔ ناشتہ کر کے تھوڑی دیر آرام کیا۔ دس بجے اٹھ کے ایس تن بندے مل کے معطم ول چلے
 گئے تے مننی وچ خیمہ بک کر دایا ساڈے خیمے دا نمبر 125c سی۔

گھر آ کے کپڑے تبدیل کیجئے تے نماز جمعہ واسطے حرم پاک دل چل پئے۔ رستے دج
ای پل تھلے لوکاں ڈیرے لائے ہوئے سن رش بہت سی میرے منع کرن دے باوجود بیگم ہوراں
جھاں دیکھ کے پل دے نال مصلیٰ وچا لیا۔ میں ہتیرا کہیا اتھے بنے دھپ آ جانی ایں چل اگے
حرم پاک دے سامنے چلے آں پر کھئے؟ اوہ اڑ گئی۔ آکھ دے میں عورت دی پیدا ائیں حضرت
آدم علیہ السلام دی پہلی وچوں ایں۔ ایس لئی ایہ ذرائع مے دماغ دی اے پر میری بیگم کجھ زیادہ
ای اڑب اے جتے اڑ جاوے اڑ جاندی اے۔ میں لکھ سمجھاواں اوہدی سوئی جتے اڑ گئی سواڑ
گئی۔ میں کئی داری اوہدی ایس اڑن والی عادت توں ڈاڈا چھاپے جاناواں۔ مجبور ہو کے میں
وی اوہ دے نال ای بہہ گیا۔ تھوڑی دیر بعد اتھے دھپ آ گئی۔ میں کہیا ہن سنا؟ سڑک تے
ایہی دور بہن داکہ فائدہ۔ بے دھپے ای بیٹھنا ایں تے حرم پاک دے کول چل کے بہئے جتے
نماز وی سکون نال پڑھ سکے۔ ایہی دور تے آواز وی صحیح نہیں آونی۔ لوکاں نوں دیکھ کے ای
سجدے کرنے میں۔ ہن میری گل اوہدی سمجھ دج آ گئی سی تے اوہ اٹھ کھلوتی۔ ایس بالکل حرم
پاک دے سامنے باب عبدالعزیز دے قریب آ گئے اتھے سانوں جگہ مل گئی۔ اندر کتے جگہ
نہیں سی۔ دیکھدیاں دیکھدیاں باہروی جگہ پر ہو گئی۔ اج دھپ وی اپنے پورے جو بن تے
سی۔ حرم پاک دج تے باہر آل دوالے ویٹ پروف پتھر لایا گیا اے۔ ایس لئی فرش ٹھنڈا سی۔
حالے تک جمعہ وی اذان نہیں ہوئی سی۔ بیگم کہن لگی پیاس بہت لگی اے۔ میں بوتل پھڑی تے
پان لین چلا گیا۔ حرم پاک دے دج وی تے آلے دوالے ہر پاسے آب زم زم دیاں ٹوٹیاں
لکیاں ہوئیاں نیں۔ ٹوٹیاں تے کافی رش سی میں دی لین ج لگ گیا تھوڑی دیر بعد موقع ملیا تے
آپ وی آب زم زم پیتا تے بوتل بھر کے لے آیا۔ بیگم نے پیتا تے باقی اپنے آلے دوالے
لوکاں نوں تقسیم کر دتا۔ بوتل خالی کر کے میں فیر اپنی تھاں تے بیٹھ گیا۔ اپنے چرنوں اذان ہو گئی۔
جمعہ دا خطبہ شروع ہو گیا۔ چونکہ حج دے دن آرہے سن ایس لئی خطیب نے حج دے مسائل بیان
کرنے شروع کر دتے خطبہ ہماوین عربی دج ای سی پر سرور آرہیا سی۔ خطبے ول توجہ ہوئی تے

دھپ تے پیاس دا احساس ختم ہو گیا۔ تقریر واداہ لہی سی پر سرور آ رہی سی ایس لئی وقت گزرن دا پتا
ای نہ چلیا۔ تقریر ختم ہوئی تے جمعے دی جماعت کھڑی ہو گئی۔ جمعہ پڑھ کے تے گھر واپس آ
گئے۔

ایہ تے حج دے دن سن۔ جمعے والے دن ویسے وی رش زیادہ ہوندا اے۔ مضامقات
توں لوگ جمعہ پڑن آؤندے نیں بلکہ عمرہ کرن آؤندے نیں تے جمعہ توں پہلے فارغ ہو کے
جمعہ اتھتھے ای پڑندے نیں۔ پردیسی لوکاں اک دو بجے نوں وقت دتا ہندا اے۔ جمعے دے بعد
اوہ اک دو بجے نوں مل لیندے نیں انج اوہناں دی عبادت دی ہو جاندی اے تے آؤنگ
وی۔

غارِ ثور توں واپسی دا اک منظر

فریضہ حج دی ادا نیگی

میں سمجھتاں میرا حج تے آقا ﷺ دی حاضری نال ای ہو گیا سی۔ کیوں جو میرا مقصد تے
 حضور ﷺ دی حاضری سی پر ایہدے نال ای
 ”تیرے طفیل رب نے حج بھی کرا دیئے“

اج ذوالحجہ دی 7 تاریخ اے تے ہر بندہ خوش تے پر جوش نظر آؤندا اے۔ عشاء دی
 نماز پڑھ کے گھر آئے کھانا کھا کے تے طاہر صاحب تے خورشید صاحب معلم دے ڈیرے تے
 چلے گئے کہ پتا کریئے کس ویلے روانگی اے معلم نے کہا کہ تمہیں تیار ہو کے آ جاؤ۔ بساں آ جا
 رہیاں نیں۔ اسیں نہا کے احرام بھسیا۔ نوافل ادا کیجے۔ دعاواں کیتیاں تے گھروں نکل پے
 ساڈے دوساھی ذوالفقار تے اوہدی بیگم تسلیم کہن لگے اسیں تے سویرے پیدل آواں گے۔
 جے کسے نے ساڈا ساتھ دینا ہووے تے رہ جاوے۔ میں تے تیار ہو گیا پر بیگم کہن لگی جدوں
 اک سہولت موجود اے تے کیوں نہ بس تے جایا جاوے۔ اصل وچ تسلیم بی بی دا بھرا سعودیہ
 وچ ہندا اے اوہ آیا ہو یا سی۔ اوہنے وی حج کرنا سی۔ مقامی لوک یا اپنی کنوینس استعمال کر دے
 نیں یا فیر پیدل جاندے نیں۔ اوہناں دوواں جیاں اوہدے نال پیدل جان دا پروگرام بنایا
 سی۔

اسیں تیار ہو کے معلم دے ڈیرے تے آئے۔ بساں آچکیاں سن۔ اسان کجھ پھل وغیرہ دی نال لے لیا تے بس تے بہہ گئے۔ خیال سی داداہ چر لگ جائے گا پر بس نے دو کو سرنگاں کر اس کیتیاں تے مٹی پہنچ گئی۔ رات کوئی اک دجے اسیں اپنے خیمے وچ پہنچے ہوواں گے۔ ساڈے جان توں پہلے کجھ لوک پہنچ چکے سن۔ اسیں اپنا اپنا بستر لگایا تے لیٹ گئے۔ سویرے ”الصلوٰۃ خیر من النوم“ دی آواز کناں وچ پئی تے اکھ کھل گئی۔ میں بیگم نوں کہیا توں اتھے خیمے وچ نماز ادا کرتے میں مسجد وچ جا رہیا داں۔ میں مسجد الخیف پہنچا تے فجر دی نماز ہا جماعت ادا کیتی۔ مسجد الخیف مٹی دے ابتدا وچ ای اے۔ ایس مسجد وچ کم و بیش ستر انبیاء نے نماز ادا کیتی اے تے ایہ مسجد ستر انبیاء وادفن دی اے۔

مٹی وچ نماز پڑھن تے علماء دا اختلاف اے کجھ علماء آکھدے نیں کہ مٹی چونکہ مکہ دا اک حصہ اے تے بندہ اتھے مسافر نہیں ہندا ایس لئی مکمل نماز ادا کرنی چاہیدی اے۔ کجھ آکھدے نیں مٹی دا قیام چونکہ ارکان حج دا اک حصہ اے۔ ایس لئی کسرا کرنی چاہیدی اے۔ میری کوشش رہی کہ میں مسجد وچ پہنچ کے مقامی امام دے پچھے نماز ادا کر لوں تاں جو پوری یا کسر دا وسوسہ ای نہ رہوے۔ پر ظہر دی نماز جدوں پڑھن گیا تے امام نے وی کسرا ی پڑھائی۔ ایس توں بعد کسرتے ای گزارا ہونا درپا۔

رات بکہ شریف توں چل دیاں کجھ کیلے وغیرہ نال لے لئے سن۔ صبح دے ناشتے وچ تے اوہو ای استعمال کیجے۔ دوپہر نوں کھانا لین نکلیا تے کجھ آگئی۔ فیر قاری کرم داد صاحب بڑا چیتے آئے۔ اوہناں آکھیا سی کہ کے چوں جامدیاں کوشش کرنا کہ اک ادھ دن دا کھانا نال لے جاؤ۔ مٹی وچ کھانا پین دی تکلیف ہوندی اے۔ پانی دا انتظام تے بہت اچھا سی۔ ہر خیمے وچ اک وڈا سارا کولر رکھیا سی جیدے وچ برف پادتی جامدی۔ معلم دے کارندے بڑی توجہ رکھدے جدوں ہوی پانی کھانا فوراً بھر کے برف پادیدے۔

باتھر روم تے وضو خانے وچ دی ہر ویلے پانی موجود رہندا۔ ایہ الگ الگ سی بیت الخلاء

تعداد دی نسبت گھٹ سن۔ ہر ویلے لائن لگی رہندی سی۔

منی وچ مہنگائی اپنے عروج تے سی۔ ہر شے تن گنا قیمت تے مل رہی سی۔ دکاندار خوب جج میلا مناندے نہیں۔

میں بھیرا ٹرکھ کے دیکھیا پر چاول دے علاوہ ہور کچھ نہیں سی مل رہیا تے اوہ دس ریال دی پلیٹ سی۔ جیہڑی کہ مکہ شریف وچ مدینہ ہوئی توں تن ریال دے لیندے ساں۔ باقی ہوئی کویتی سوڈانی وغیرہ سن۔ پاکستانی ہوئی کوئی نہیں۔ ہوسکد اے دو جے کسے پاسے ہون۔ پر ایس طرف نہیں سن۔ میں چاول اک پلیٹ لے کے آ گیا۔ منی توں مکہ شریف دا کرایہ کئی گنا زیادہ یعنی دس ریال وصول کیتا جاو اے۔ اوتھے مقامی بس دا کرایہ صرف دو ریال ہند اے جیہڑا ڈرائیور دے کول پئے ڈبے وچ پاکے ڈرائیور کوں نکٹ لیا جاو اے تے جتھے مرضی اتر جاو۔ جہاں تھاواں تے بساں نہیں جاو دیاں اودھر ٹیکسی والے سن مانی کر دے نہیں۔ ایدھر منی دل دی ایہ ای حال اے۔ ٹیکسی والے خوب لہدے نہیں تے صحیح مقام تے وی نہیں اتار دے بہت سارا ٹرک کے ٹکانے تے پھنٹنا پیدا اے۔ ڈرائیور دیاں مادتاں بھاویں کسے ٹلک دے ہوون تقریباً اگو جہاں ہندیاں نہیں۔ اگے ٹلکن دے جتن وچ ٹریک جام ہو جاندی اے۔ بیج بیج لائنیں لگ جاندیاں نہیں۔ جے شرطے آ جان تے دو مٹھاں وچ رستا صاف ہو جاو اے۔ انج سعودی حکومت دا انتظام بہت اچھا اے۔ پر اپنے رش دے وچ ایہ تھوڑی بہت کوتاہی تے ہو ای جاندی اے۔

اپریل دی 6 تاریخ اے۔ انج اوہ کرمانوالا دن اے جیہڑے واسطے ایہ دور دراز داسفر کیتا گیا اے۔ جنہوں ہر مسلمان سہکد اے۔ انج حج وادن اے۔ نماز فجر توں فارغ ہندیاں ای عرقات دل رواگی شروع ہو گئی اے۔ بس آؤندی اے تے حاجی بڑی بے صبری دا مظاہرہ کروے نہیں۔ ساڈے پاکستانی بساں وانگوں تہہ کر کے سواریاں بٹھائیاں جا رہیاں نہیں۔ ویسے معلم دے کارندے جمہیر اروک دے نہیں پر حاجی صاحبان ای صبر نہیں کردے۔ جدوں

اند رتھاں نہیں رہندی تے چمت بھری جاندی اے۔ فیر کتے بس ٹردی اے۔ عورتاں نوں بڑے عجیب طریقے نال سوار کرایا جا رہیا ہندا اے۔ اک بندہ چمت تے کھلو کے اتانہ کچھ رہیا اے اے تے دو جا تھلیوں اتانہ چک رہیا ہندا اے۔

بڑے بڑے منظر دیکھن نوں ملے۔ اک بندہ دروازے وچ کھڑا اے تے اوہ دروازہ بند ہو گیا اے۔ اوہ من وچ مھسیا اے نہ اگے آسکدا اے نہ اتر سکدا اے۔ انت ڈرائیور صاحب روٹل وچ پھنس گئے۔ من اوہدی بوتل وچ پھنس گئے۔ ڈرائیور نے فیر دروازے نوں ڈھلا کیتا تے حاجی صاحب دی بوتل اندر گئی۔ اوہناں بساں دے دروازے آٹومیک نیں۔ کنٹرول ڈرائیور کول ہندا اے اوہ ای ہٹن دبا کے دروازہ کھولدا تے بند کردا اے۔ جیویں اہل ساڈے کول دی بساں آکھیاں جہاں داد دروازہ ڈرائیور کھولدا تے بند کردا اے پر فیر اوہناں بساں تے ساڈیاں بساں وچ واضح فرق اے۔ اتھے کسے بس نال کنڈیکٹر نہیں ہندا۔ سواری صرف اگلے دروازے توں ای بیٹھ سکدی اے۔ سواریاں اترن واسطے پچھلا دروازہ کھولیا جاند اے۔ ہر گڈی ایئر کنڈیشن ہندی اے۔ گڈیاں نہ دھواں دیندیاں نیں نہ شور کردیاں نیں۔

اسیں بیٹھے ایہو جے مناظر دیکھدے رہے انت کجھ رش گھٹیا تے اک چھوٹی بس (جیویں ساڈے مزدائیں) تے بیٹھ گئے۔ اوہدیاں حالے سیناں وی پوریاں نہیں سن ہوئیاں جے اوہ چل پئی۔ اوہدا جے پہلا ای پھیرا سی۔ عرفات پہنچ کے اوہنے تن نمبر کمپ پین دی کوشش کیتی کئی تھاواں توں پچھیا وی دو تن چکر عرفات دے لائے پر کمپ تک نہ پہنچ سکيا۔ انت اک تھاں تے گڈی کھڑی کردتی، گڈی روکن دی دیر سی جے اوہدے اگے پچھے ہو روی گڈیاں آکے کھلو گھیاں۔ ہر بندے دی کوشش سی کہ اوہ خطبہ سن لوے۔ اسیں اتھے ای اتر گئے۔ اتھے عرفات وچ شام تک قیام کرنا ہندا اے۔ عورتاں نوں اسیں اک نم تھلے ڈیرا لودا تا۔ آپ اسیں مسجد نمبر وچ چلے گئے، ظہر تے عمر اکٹھی مسجد وچ ادا کیتی تے توبہ استغفار وچ مشغول ہو

گئے۔ کافی دیر توں بعد میں سوچا چل کے عورتاں دا پتا کرے کیہ کر رہیاں نیں۔ پریشان نہ ہو جان۔ طاہر تے خورشید صاحب میٹھوں پہلے پہنچ گئے سن۔

میں گیا تے بیگم کہن لگی ”میں پریشان ہو رہی ساں کہ تئیں کتھے رہ گئے او۔ کتے رستا ای نہ بھل جاؤ۔ ایہ دوویں آ گئے نیں تے تئیں کیوں نہیں آئے“۔ نال ای کہن لگی میں مسجد نمبر اک نظر ویکنا چھٹی آں۔ میں ادھوں نال لے کے دوبارہ مسجد نمبر ول چلا گیا۔ عرفات وچ ہن ادھ گرمی نہیں ہندی جھڑی کے زمانے وچ ہندی سی۔ ہن تے ہر پاسے نماں تے دھریکاں اگیاں ہوئیاں نیں۔ کہندے نیں پاکستان دے صدر جنرل ضیاء صاحب دے مشورے نال زر خیز مٹی لیا کے اوتھے پائی گئی۔ پاکستان چوں نماں تے دھریکاں گھلیاں گھیاں۔ ایہ تجربہ کامیاب رہیا (واللہ اعلم بالصواب)۔ اچے اچے فوارے لگے نیں جہاں وچوں ہلکی ہلکی پھوار پیندی رہندی اے۔ انج ای لگدا اے جیویں کھمبیاں چوں دھوں نکل رہیاں ہودے۔ ایہ اپنی ہلکی ہندی اے کہ ایہدے نال کپڑے نہیں گلے ہندے۔ سگوں ہندی توں زمین تک پھنچدیاں پھنچدیاں ہوا وچ تحلیل ہو جاندی اے پر ایہدے نال گرمی ختم ہو جاندی اے۔ اتھے وی مہنگائی اپنے عروج تے اے پر کھان پین نوں ویسے ای ہر شے وادھو ہندی اے۔ معلم اپنے اپنے کیمپاں وچ بیک کھانا گھل دیندے نیں۔ اہل عرب وی دل کھول کے اللہ دے مہماناں دی خدمت وچ لگے ہندے نیں۔ ایہتوں تیک کہ تئیں دھریک تھلے جتھے ڈیرا لایا اے اوتھے ای کھانا تے مشروب پہنچ جائے گا۔

شام دی اذان توں پہلے ای لوک اپنی اپنی گڈی وچ بیٹھنا شروع ہو گئے۔ سورج غروب ہندیاں ای ڈرائیور آ گیا۔ اسیں وی ڈیرا پٹیا تے گڈی وچ آ بیٹھے اذان توں بعد ایہ قافلہ مزدلفہ ول روانہ ہو گیا۔

عرفات وچ مغرب تک قیام کرنا ہندا اے۔ مغرب دی اذان توں بعد ایہتوں رواں لگی ہو جاندی اے۔ رواں لگی توں پہلے گولا چھڑا یا جاندا اے۔ ایہ رواں لگی دا اعلان ہندا اے۔ بہت

سارے لوگ پیدل جا رہے سن۔ بہر حال بساں دیکھناں کاراں تے پیدل چلن والیاں دے
 قافلے مزدلفہ پہنچنا شروع ہو گئے۔ مزدلفہ وچ جتھے کے نوں تھاں ملی اوتھے اوہنے ڈیرا لایا۔ ایس
 چٹیل میدان وچ آج دی رات واسطے ستائی لکھ مرداں عورتاں نے ڈیرا لایا اے تے اک رات
 لئی اک شہر آباد ہو گیا اے۔ عرب حکومت اپنے انتظامات وچ کوئی کسر نہیں چھڈدی۔ بیت
 الحجۃ، غسل خانے، وضو کرن لئی ٹوٹیاں سب کچھ موجود اے۔ پر آبادی وی تے ستائی لکھ دی اے
 ایس لئی ہر پاسے لائن لگی ہندی اے۔ ایہ انتظامات تھوڑے گلدے نیں۔ ایس پاسے ہور توجہ
 کرن دی ضرورت اے۔

اتھتھے دی مغرب تے عشاء ملا کے پڑھنی ہندی اے۔ ہر ڈیرے والے اپنی اپنی
 جماعت کروالیندے نیں۔ ساڈے کول پین والا پانی ختم ہو گیا سی۔ میں کھیا میں کتوں لہجے کے
 لیاؤناں۔ میں اک پاسے گیا تے مینوں اک ٹرا لے دے دوالے رش نظر آیا۔ زیادہ تر جشی کھٹے
 ہوئے سن۔ پتا چلیا تھالے وچ پیک کھانا، مشروب، سادہ پانی سب کچھ موجود اے تے عربی
 بادشاہ کھلے دل نال وٹ رہے نیں پر ایہ جوان جشی کسے ہور نوں لاگے نہیں لگن دے
 رہے۔ (نا بھجریا دے جشی لے قد دے تے محنت مندے نیں۔ ایہو جے موقع تے ہور کے
 نوں لاگے نہیں آؤن دیندے)۔ میں اک پاسیوں قریب ہو کے تے آواز لائی ”مویا، مویا“
 (پانی، پانی) تے اوہنے سادہ پانی اک کریٹ میرے سر تے رکھ دتا۔ میں واپس آ گیا نہ صرف
 ایس ساریاں رنج پانی چٹا سکوں نال دے ڈیرے والیاں نوں وی تقسیم کیا۔

ایتھوں ای جرات دی رمی (شیطاناں نوں کنکریاں مارنا) واسطے کنکریاں جن کے رکھ
 لیاں جاندیاں نیں۔ ہر پاسے لوک پیٹھے کنکریاں جن رہے سن۔ ایس وی چھوٹیاں چھوٹیاں
 کنکریاں جن کے رکھ لیاں۔

مزدلفہ دی رات بڑی افضل رات اے۔ ایہ رات شب قدر توں وی افضل اے۔
 ایس افضل رات نوں کج گزارنا اے۔ ایس رات نوں اللہ دی رحمت اگے ودھ کے اپنے

بدایاں نوں اپنی گود وچ لے لیہدی اے۔ شب قدر نوں رات جاگ کے اللہ دیاں رحمتاں نوں حاصل کرنا اے پر مزدلفہ دی رات مزدلفہ وچ سوں کے رب دیاں رحمتاں نوں لکنا اے۔ سبحان اللہ کیہ رات اے آرام دی کردے رحمتاں دی لٹوالہ تعالیٰ ہر مسلمان نوں ایس رات دا آرام نصیب فرمائے۔ آمین

ایس میدان نوں مشعر الحرام وی آکھدے نیں۔ پورے میدان وچ کافی اچے اچے کعبے لگے نیں جہاں تے بلب روشن نیں۔ روشنی دا بڑا معقول انتظام اے۔ مورخ آکھدے نیں کہ ساریاں توں پہلے قسبی بن کلاب نے مزدلفہ وچ روشنی کیتی سی۔ اک پاسے اک پہاڑ اے جنہوں جبل قریح آکھدے نیں لیہدے کول ای مسجد مشعر الحرام اے۔ ساڈا ڈیرا ایس مسجد تے پہاڑ دے لاگے ای سی۔ رات تے ایس پاسے توجہ نہ کیتی البتہ سویرے اٹھ کے مسجد دیکھن گئے سناں۔ شا کر کڈان ہوری ایس مسجد بارے لکھدے نیں ”مسجد مشعر الحرام دی خوبصورتی تے بناوٹ داسہر سیف الدین مصری دے سراے۔ بعد وچ لیہدے وچ اضافہ عثمانیہ دور وچ ہويا تے ہن تک اوسے حالت وچ اے“

مغرب تے عشاء اکٹھی پڑھن توں بعد کنکریاں وغیرہ چنن دا مرحلہ مک گیا تے میں بیگم نوں کہیا ہن مینوں توں چار وچے توں پہلے نہیں اٹھانا۔ ایہ کہہ کے میں اپنے رب دیاں رحمتاں لٹن واسطے سوں گیا۔ تن وچے مینوں بیگم نے اٹھایا تے کہیا ”اشھواللہ اللہ کرو“ میں پچھیا ”تائم کیہ ہويا اے“ جواب ملیا ”تن وچے نیں“ میں کہیا ”توں اللہ اللہ کرتے میں تے چار وچے ای اٹھنا اے“ ایہ کہہ کے میں فیر سوں گیا تے رب دیاں رحمتاں لٹن وچ مصروف ہو گیا فیر چار وچے ای اٹھیا۔

اج 7۔ اپریل اے۔ نماز فجر توں قاریغ ہو گئے آں۔ ڈرائیور دا انتظار شروع ہويا۔ اوہ پتا نہیں کھسے جا کے سنا ہو یا سی۔ باقی گڈیاں جانا شروع ہو سکھیاں سن۔ ہر کم وچ کوئی نہ کوئی حکمت ہندی اے۔ ڈرائیور لیٹ ہونا میرے لئی تے چنگا فگنن ثابت ہويا۔ سورج نکل آیا تے طاہر

کہیں لگا ”اودہ سامنے پہاڑ مشعر الحرام اے (جبل قزح) تے اودہ مسجد مشعر الحرام اے“ ایہ سن کے میں بڑا بے صبرا ہو گیا۔ میں کہیا ”یار رات پتا نہیں چلیا۔ میں تے ضرور مسجد وچ نفل پڑھنے نیں“ میں طاہر صاحب نوں وی نال ای کھج لیا تے مسجد وچ چلے گئے۔ دو نفل ادا کیے تے فیر پہاڑ تے چڑھ گئے۔ ہور وی لوک پہاڑ تے چڑھے ہوئے سن۔ اسیں تھوڑی دیر اوتے ٹھہر کے واپس آ گئے۔

تھوڑی دیر بعد ڈرائیور آ گیا تے اسیں چل پئے۔ جدوں میں بیگم نوں دسیا کہ اسیں مسجد مشعر الحرام وچ نفل پڑھن گئے ساں تے اودہ کہن لگی ”تسین مینوں کیوں نہیں لے کے گئے۔ میں وی دو نفل ادا کر لیہدی“ پرہن تے وقت نکل گیا سی۔ کندے فیر موقع ملپا تے فیر سہی۔ ڈرائیور نے سانوں کمپ توں کافی دور اتار دتا۔ کیوں جو ٹریفک پھسی ہوئی سی۔ پیدل چلن والیاں داوی بہت رش سی۔ اسیں محمد بن پچاندے پاکستانی کمپ پہنچے تے فیر اپنے اپنے لکائے کمپ نمبر 3 تے آ گئے۔

تھوڑی دیر آرام کیا۔ سادہ لیا پانی پیتا تے تازہ دم ہو کے تے وڈے شیطان دی خبر لین لڑ پئے۔

میں کہیا ”آؤ بیگم صاحبہ اپنے پرانے نیلی دی خبر لیے۔ ایہی ساری عمر بڑا کراہے پایا اے تے اسیں ایہدی ہمیشہ من دے آئے آں۔ اج ڈرامو نہہ درمونہہ ہو کے لیہدے نال دو دو جتھ کر لیے۔ اسیں وڈے شیطان کول گئے تے کوئی زیادہ رش نہیں سی کیوں جو بہت سارے لوک کنگریاں مار چکے سن تے بہت سارے ایس لئی نہیں آئے کہ وہپ بہت اے ڈرامہٹڈا ہو لوے۔ ایس لئی رش گھٹ سی۔ لوک بڑے فٹالے ہنہ ہنہ کے کنگریاں مار رہے سن۔ اسیں وی کنگریاں ماریاں۔ حج داک رکن پورا کیا۔ شیطان تے اپنا غصہ کڈھیا تے واپس پرت پئے۔ راہ وچ بیٹھے نائی کولوں ٹنڈ کروائی۔ بیگم صاحبہ دی لٹ آپ قینچی نال کٹی تے قربانی والیاں دے دے ہوئے وقت توں گھنٹہ کو بعد احرام کھول دتا۔ (قربانی دے پیسے بینک وچ جمع کروائے

جامدے میں تے اوہ وقت دے دیندے نیں کہ فلاں وقت تک قربانی ہو جائے گی۔ احتیاطاً
اوس وقت توں وی گھنٹہ کو بعد احرام کھولیا)

کیمپ وچ تھوڑی دیر آدام کرن توں بعد اسیں طواف زیارت واسطے چلے گئے۔ عصر دی
نماز حرم پاک وچ پڑھی تے طواف شروع کر دتا۔ مغرب تک طواف توں فارغ ہو گئے۔ آب
زم زم پین توں بعد نماز مغرب جماعت نال ادا کیتی تے فیر سعی شروع کر دتی۔ اج رش بہت سی۔
اسیں اتلی منزل تے چلے گئے۔ اوتھے وی کافی رش سی۔ سعی توں فارغ ہوئے تے بیگم کہن لگی
اج سعی کرن والطف نہیں آیا۔ میں پچھیا کیوں؟ کہن لگی تھلے دوواں پاسے پہاڑی تے چڑھ
کے محسوس ہوندا اے کہ اسیں اوہ نشانیاں دیکھ رہے آں جتنے حضرت حاجرہ دے قدم مبارک
لگے سن۔ اتے اوہ نشانیاں نظر نہیں آئیاں۔ ایسے چرنوں عشاء دی اذان ہو گئی۔ نماز عشاء توں
بعد مدینہ ہوئیں توں کھانا پیک کرایا تے واپسی کر دتی۔ رستے وچ ٹریفک پمسی ہوئی سی جیویں
ساڈیاں پاکستان دیاں سڑکاں تے مسجدی اے۔ ساڈے دانگوں سڑک تے چار بیچ لاناں بن
سکھیاں سن۔ ہر ڈرائیور دو بچے نالوں اگے نکلن دی کوشش وچ سی۔ ڈرائیور بھادیں کسے ملک دا
وی ہووے ڈرائیور ای ہندا اے۔ ایہناں دیاں عاداتاں اکو بھیاں ہندیاں نیں۔ اسیں رات
باراں وچ کیمپ وچ پہنچے۔ آؤ عذریاں توں ساڈے ساتھی طواف زیارت واسطے گئے ہوئے
سن۔

اج 8۔ اپریل اے۔ کل خاصی نس بھیج رہی سی ایس لئی حالے وی تھکاوٹ محسوس ہو
رہی سی۔ نیند روئی پوری نہیں ہوئی سی۔ صبح دی نماز توں فارغ ہو کے ناشتا کیتا تے سون رہے۔
نماز ظہر توں بعد جمرات دی رمی کرن نکل گئے۔ شام دی نماز مسجد الخیف وچ ادا کیتی۔ نماز توں
فارغ ہو کے کھانا لین دی کوشش کیتی پر کتوں نہ ملیا۔ نماز عشاء توں بعد دوبارہ کوشش شروع
ہوئی۔ ہر تھاں تے رش تے دھکم پیل سی۔ ایس حالات وچ میرے جیما بندہ کھانا کیوں حاصل
کر سکدا اسی۔ اک جگہ توں صرف اک روٹی ملی نال سالن وغیرہ نہیں سی۔ اک ہوٹل توں جام دی

ہوٹل خریدی تے واپس کھپ وچ آ گیا۔ بیگم نوں کہیا بس لہجہ بے نال مزارا کرو۔ فجرے دیکھاں گے۔

اج 9۔ اپریل اے۔ مئی وچ آخری دن اے۔ نماز فجر توں بعد باہر نکلے تے عجیب مظہر دیکھیا۔ معلمیاں دے کارکن اعلان کر رہے سن کہ ”ری“ نماز فجر توں فوراً بعد ہوسکدی اے۔ بساں آگیاں نیں سامان نال نوو تے ری کر کے بساں وچ بیٹھو۔ حالانکہ ایہ قلعہ اے۔ اہل سنت علماء دے نزدیک 11، 12 ذوالحجہ دی ری زوال توں پہلے کیتی جائے تے نہیں ہندی۔ زوال توں بعد دوبارہ کرنی پیندی اے یادم (اک بکرے دی قربانی) دینا پیندا اے۔ معلمیاں نوں اپنی جمیعتی ہندی اے اوہ سویرے ای بساں منگوا کے لا دیندے نیں تے حاجی صاحبان وی سویرے جمرات وی ری کرنا شروع ہو جاندے نیں لوک دھڑ دھڑی کرن جارہے سن۔

میں ناشتے دی تلاش وچ نکلیا پر کچھ حاصل نہ کر سکیا۔ اک کویتی ہوٹل توں پا پڑی روٹی تے آلودے کتلے ملے۔ اوہ اسی لیا کے کویتی ناشتہ کیتا تے اللہ وا شکر ادا کیتا۔ یاراں وجے دے قریب سلیم صاحب کہن لگے میوں پتا اے تئیں رش وچ نہیں وڑوے۔ میرے نال چلو میں تہانوں چاول لے دینا واں۔ میں اوہ بے نال ہوٹل تے گیا۔ میں پچھے کھڑا رہیا اوہ جا کے چاولاں دی اک پلیٹ لے آیا۔ ایہ چاول انج ای ملے سن جیویں ساڈے ہتھے سینا دے نکٹ ملدے نیں۔

نماز ظہر توں بعد اسیں جمرات دی ری واسطے نکلے۔ اک بندے نے کہہ دتا کہ رش گھٹ گیا اے۔ اسیں واسطے عورتاں دی نال ای تیار ہو سکیاں پر جدوں اسیں پل تے اپڑے تے اگے موت رقص کر رہی سی۔ قیامت واساں سی۔ اسیں دچکار پھس گئے نہ اگے جان جو گے ساں نہ پچھے آن جو گے۔ بندے مر رہے سن۔ اسیں عورتاں نوں گھیرے وچ لے کے تے پل دی اک سائیڈ تے کھلو گئے۔ بیگم صاحبہ وی بہت گھبرائی ہوئی سی پر باجی منزہ (طاہرہ دی بیگم) وی حالت بڑی عجیب سی۔ اوہ دیاں اکھاں وچ جھون تے دعا کر رہی سی ”یا اللہ غیب وچوں مدد

”بیچ۔ اسیں کچھ نہیں کرن جو مے“ میوں کہن گی بھائی جان ”میوں نے بچہ بہت یاد آ رہے ہیں۔
خوڑے آخری وقت آ گیا اے“

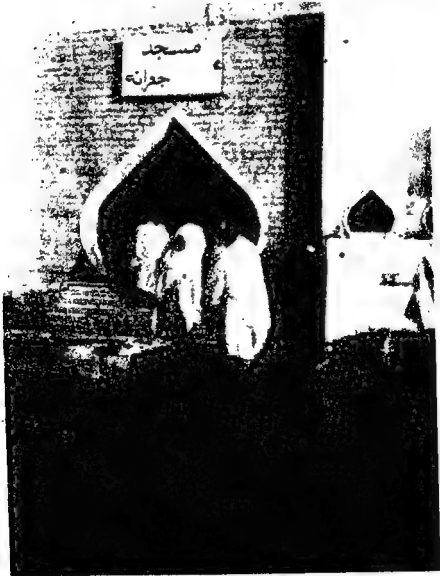
کچ اللہ میاں نے غیب چوں مدد کی تھی۔ فوج آگئی تے اوہناں رش تے قابو پا لیا۔
اوہناں پل دے شروع وچ ای ڈکالا دتا کہ پہلے جان والے رمی کر لین تے فیر دوسرا کردہ کھلاں
مے۔ انج موت وار قص رک گیا۔ اسیں اوس کردہ دے نال جرات دل اگے ودھے پہلے چھوٹے
شیطان دی رمی کیتی۔ پچھے رکاوٹ پیدا کر لین دے باوجود بزارش سی۔ تاہم بھریا دے جیٹی بڑے
جوان ہندے میں تے اوہ انج دی لوکاں نوں دھکے مار دے ٹرے جاندے میں۔ چھوٹی مخلوق
یعنی اٹرونیٹا دے ہاشمے زیادہ شکار ہندے میں۔ ساڈے پاکستانی بڈھے ہندے وی ایس
رش دا شکار ہو جاندے میں۔ جیہڑا ہندہ اک واری ڈگ پوے اٹھ نہیں سکدا۔ لوک شیطان تے
غصہ کڈدے میں چھوٹے چھوٹے کنکر مار کے سنت ادا کرنی پیندی اے پر اتھے لوک جتیاں
مار رہے ہندے میں۔ بعض لوک وڈے وڈے روڈے کڈھ مار دے میں۔ اسیں پہلے شیطان
توں قارغ ہو کے درمیاں شیطان کول بچے۔ تھوڑا بھیا ولا کے تے اتلے پاسے جا کے رمی کیتی
اتلی طرف جا کے کنکریاں مارن وچ آسانی رہندی اے۔ کیونکہ جس پاسوں لوک آ رہے
ہندے میں زیادہ تر ہندے او دھرائی رک جاندے میں۔ دو بچے شیطان توں قارغ ہو کے اسیں
وڈے شیطان کول اپڑے۔ اک نو جوان عورت کنکریاں مار رہی سی بچے بچھوں دھکا لگاتے اوہ
اوس جلتے دے اندر جاؤ گی۔ جیتی نال دو ہندیاں نے اوہ دیاں لٹاں پھڑ کے پچھانہ نوں دھروہ
لیا تے انج اوہ بچ گئی بچے رڑھ جاندی تے اوس سدھی سردے بھارتھلے جاؤ گنا سی۔

اسیں وڈے شیطان توں قارغ ہوئے اسی ساں بچے بچھوں دو جا ریلا آ گیا۔ اسیں
جیتی نال جھلے سڑک تے آگے تے کھپ دل واپسی کردتی۔

واپس آ کے سامان سامیہ تے مکہ شریف آگئے۔ ایہ تے پتہ سی کہ بہت ہندے مرے
میں پر تعداد کوئی اندازہ نہیں سی۔ غور شد صاحب نے سب توں پہلاں پاکستان فون کھاتے

پتا چلیا کہ اوتے گھر دے بہت گھبرائے ہوئے سن۔ کیونکہ جو سانحہ منی وچ ہو یا سی اوہدی خبر رات
 نی وی تے نشر ہو گئی سی تے ڈیڑھ سو پاکستانی ہلاک ہون دی خبر پاکستان دے ہر گھر وچ پہنچ
 چکی سی۔ ایہ گل اوہناں والہں آ کے دی تے اسیں وی پریشان ہو گئے۔

9۔ اپریل نوں فجرے احمدیاں ای 4 بجے میں گھر فون کیا۔ بے بی نے فون چلکا
 تے اوہنے دیا کہ بچے حالے تے پئے نیں۔ اسیں رات دے بڑے پریشان ساں۔ سنیا اے
 بہت بندے مرے نیں۔ میں اوہنوں کہیا کہ اللہ واشکراے اسیں خیریت نال آں ساریاں نوں
 دس دیویں۔ کوئی فکر والی گل نہیں جج دے سارے ارکان پورے ہو گئے نیں۔ ایس توں بعد نماز
 فجر ادا کیتی تے گھر آ کے سوں رہے تا کہ پچھلے دنوں دی تھکاوٹ دور ہو سکے۔

اج اپریل دی دس تاریخ تے جمعہ المبارک دا دن اے۔ اسیں تے اے تھکاوٹ ای دور کر رہے ساں۔ نماز فجر ادا کر کے تے گھر آ کے سوں گئے۔ اٹھے تے قنات نہا کے کپڑے تبدیل کیتے تے حرم پاک دل چل پئے۔ حالے یاراں و بے بن پرکتے جگہ نہیں سی مل رہی۔ اک تے حج دی وجہ توں رش بہت سی دو جامعہ والے دن دو بے شہراں توں وی بہت لوک جمعہ پڑھن آؤندے نیں۔ سانوں حرم پاک دے باہر جگہ ملی تے جانا نماز وچھا کے بہہ گئے تے اذان دا انتظار کرن لگ پئے۔ کڑا کے دی دھپ سی۔ پین نوں پانی وی نہیں سی۔ کیونکہ پانی والی بوتل خالی ہو چکی سی۔ کوئی بندہ وی اپنی تھاں توں نہیں سی اٹھدا۔ جیمہ اٹھ جائدا اوہوں مڑ کے تھاں نہیں سی لہدی۔ لوک دور تک بازاراں وچ بیٹھے ہوئے سن۔ خدا خدا کر کے اذان ہوئی۔ مولوی صاحب نے خطبہ دینا شروع کیتا۔ اج مولوی صاحب دایمان کجھ زیادہ ای لماں ہو گیا سی کیوں جو حج توں بعد ایہ پہلا جمعہ سی۔ شام توں لوکاں مدینہ پاک جانا شروع کر دینا سی۔ مولوی صاحب نے مدینہ پاک بارے دنا شروع کر دتا ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اسیں (میں تے میری بیگم) عربی نہیں سمجھدے پر فیرونی خطیب دا انداز بیان ایساں پر سردی کہ اسیں ہمہ تن گوش ہو کے سن رہے ساں تے سرور آ رہیا سی۔ ایہدیاں دو وجہ ہو سکدیاں نیں۔ اک تے شاید خطبہ دی تلاوت سمجھ کے سنیا جا رہیا سی دو بے اوتھے بندے دا ڈاکٹر رابطہ اللہ نال ہندا اے۔ بے کدے حرم دے سامنے آ جاؤ تے ایہ رابطہ ہو رودھ جائدا اے۔

ایہ دھپے پڑھن دا اثر سی شاید کہ میری طبیعت خراب ہو گئی۔ سر بوجھل بوجھل سی۔ شام تک چیز بخار ہو گیا۔

اگلے دن ۱۱ اپریل نوں سعودی ڈپٹری توں دو الیاء سی۔ شام تک بخارا تر گیا پر کمزوری باقی سی۔ اسیں شام دی نماز حرم پاک دل پڑھن گئے تے میں بیگم نوں کہیا توں طواف کر کے تے عشاء پڑھ کے اتھے آ جاویں۔ میری طبیعت حالے نہیں من رہی۔ بندہ اپنے طور تے سوچدا

اے پر قدرت تے اپنی رحمت برسان دے بہانے لہر رہی ہندی اے۔ میں نماز پڑھ کے فارغ ہو یا تے بے خیالی وچ ای اک ریٹے دی زد وچ آ گیا۔ ایسا دھکا لگا کہ میں چلدا چلدا اوس پٹی تے پہنچ گیا جتھوں طواف شروع کرنا ہندا اے۔ میں سوچیا ایہ قدرت نوں منظور اے۔ بس طواف دی نیت کیتی تے رش دا اک حصہ بن گیا۔ دو بے چکر تک کمزوری داناں نشان دی نہیں سی تے میں اپنے آپ نوں بالکل تندرست تے توانا محسوس کر رہیا ساں۔ طواف کر کے فارغ ہو یا تے عشاء دا وقت ہو چکا سی۔ عشاء پڑھ کے بیگم نوں نال لیا تے مگر نوں ٹر پے۔ رستے وچ میں بیگم نوں پچھیا سنا طواف کیا ای؟ اوہ کہن لگی نہیں میں نماز پڑھ کے تے تلاوت کر دی رہی آں۔ میں اوہنوں دیا کہ میں مغرب پڑھ کے کلا کلا طواف کر آیاں۔

اسیں عموماً عشاء توں بعد کھانا وغیرہ کھا کے لک تھاں اکٹھے ہو جائدے ساں۔ اتنے کمرے والے ساتھی (محمد سلیم تے اوہدی بیگم حاجراں بی بی) محمد ذوالفقار تے اوہدی بیگم تسلیم اختر، مائی بشیراں بی بی، مائی حاجراں بی بی) دی پھلے آ جائدے واہ واہ محفل ہندی۔ اج ہاراں اپریل نوں عشاء توں بعد اکٹھے ہوئے تے مینوں پتھن لگے ”ہاجی تھاڈا کیہ حال اے“ میں کہیا ”میں بالکل تندرست آں“ بس فیر کل دا پروگرام ہن لگ پیا۔ ساریاں متفقہ فیصلہ کیا کہ کل عمرہ کیا جاوے۔

اسیں پروگرام دے تحت اج 13 اپریل نوں نماز فجر توں فارغ ہو کے عمرہ لئی بس ول ٹر پے۔ ہاجی حاجراں نے اک دن کہیا سی کہ میں لگی جی ہندی ساں جدوں لاہور وچ ڈبل ڈیکر (دو چھتی بس) چل دی ہندی سی۔ میری بڑی خواہش سی کہ میں لہندی اتلی چھت تے بیٹھاں پرندہ بیٹھ سکی فیراوہ بس بند ہو گئی ہن اتھجے آ کے دیکھی اسے۔ میں گمروں نکلیا تے کہیا ”لے ہاجی! اج فیر تیری خواہش پوری کر دینی اے۔ اسیں ڈبل ڈیکر دی اتلی چھت تے ای بیٹھاں گے۔ اڈے وچ آ کے اسیں ڈبل ڈیکر دی اتلی چھت تے بہہ گئے تے مسجد عائشہ جا

اترے۔ ایہ اوہ تھاں اے جنہوں حضور ختم المرسل مولا نے کل شہنشاہ مدینہ ﷺ نے حضرت عائشہ صدیقہؓ نوں حکم فرمایا سی کہ جا کے احرام بندھ کے آ جاتے عمرہ کر۔ پس ایہ تھاں آدن والے مسلماناں لئی میقات ٹھہری۔ ایس تھاں تے اک بڑی خوبصورت مسجد اے جنہوں مسجد عائشہؓ آکھدے نیں۔ اج سارے مسلمان بکھینچ کے دوبارہ عمرہ کرن لئی مسجد عائشہؓ توں احرام بندھدے نیں۔ مسجد دے قریب ای عورتاں تے مرداں لئی الگ الگ غسل خانے، بیت الخلاء تے وضو خانے بنے ہوئے نیں۔ ایس نہا کے تے احرام بدھا۔ عمرے دی نیت کیتی نوافل ادا کیجے۔ میں حسب عادت دو نفل حضرت عائشہ صدیقہؓ نوں پیش کیجے (میری عادت اے جس تھاں وی جاواں دو نفل اوس ہستی نوں ضرور نذرانہ پیش کرناں جیہدی یاد داج اوہ یادگار مسجد بنی اے) نوافل توں فارغ ہو کے اوتھے ای چائے وغیرہ پیتی تے فیر ڈبل ڈیکر دی اتلی چھت تے بہہ کے واپس آ گئے۔ حرم پاک آئے عمرہ کیٹا ٹڈ کر داکے تے احرام کھول دتا۔ ایہ پہلا عمرہ سی جیہدا مسجد عائشہؓ توں کیٹا گیا۔ ایس توں پہلے اک عمرہ آؤندیاں ای کیٹا سی جیہدا احرام لاہور ایئر پورٹ توں بندھ کے آئے ساں تے اک عمرہ مدینہ پاک توں واپسی تے کیٹا سی جیہدا احرام میقات مدینہ توں بھمایا سی۔

اج اللہ تعالیٰ دی رحمت اپنے پورے جوش و جہش سی۔ شام دی نماز پڑھن لگے ساں جے بدل گھبنا تے چمکنا شروع ہو گئے انج لگدا سی ہنے بارش شروع ہوئی کہ ہوئی۔ میرے اندروں دعا نکلی ”یا اللہ نماز پڑھ لین دے فیر ایس اندر جاں ساں گے مڑ بارش برساوین“ ایہ تے اوہ تھاں اے جتھے اودھروں دعا بھالیاں چوں نکلدی اے تے اودھر قبول ہو جاندی اے۔ ایس نماز پڑھ کے فارغ ہوئے میں بیگم دا ہتھ پھڑپھڑاتے اندر ول ودھنا شروع کر دتا۔ لوک باہر نکل رہے سن ایس لئی ساڈی اندر جان دی رفتار بڑنی ست سی۔ بدل انج ای گج رہے سن۔ بجلی چمک رہی سی۔ ایس ہولی ہولی اندر ول ودھدے گئے تے حطیم نال جا گئے۔ ہور لوک وی حطیم نال لگ کے کھڑے سن۔ ساڈا اوتھے پہنچنا سی جے بوند باندی شروع ہو گئی۔ میں بیگم نوں دھکیاں توں

بچان واسطے اپنے اگلے پاسے کر کے تے حصار وچ لے لیا۔ ہلکی ہلکی بارش ہو رہی سی۔ میزاب
رحمت چوں اک پتلی جیسی دھار وگنا شروع ہو گئی۔ کچھ دے راکھے کے نوں حلیم وچ داخل
ہون دی اجازت نہیں سن دے رہے۔ لوک بڑے پرجوش سن۔ لوک جہاں حلیم وچ داخل
ہون لئی بے قرار سن اوہ اوئی ای سختی کر رہے سن۔ انت اک راکھے نے اعلان کیتا کہ اگے
موت اے جے ایس حلیم دادروازہ کھول دتا تے اتھے وی مٹی والا حال ہووے گا۔ اوہدی گل
سچ ای لگدی سی۔ ہر بندہ میزاب رحمت تھلے پھین لئی بے قراری۔

میں دیکھیا اک نوجوان عورت بہت رو رہی اے تے دھکے کھا رہی اے۔ اوہ کلی سی تے
اونوں حلیم نال کتے تھاں نہیں مل رہی سی۔ پتا نہیں اوہ کس ملک دی سی اوہدی زبان وی سمجھ
وچ نہیں آ رہی سی۔ میری نظریں تے میں اونوں ہانہوں پھڑکے اپنے کول کھچ لیا تے پیگم نال
کھڑا کر کے حصار وچ لے لیا تے کہیا لے یحییٰ بن رجب کے روئے ”اوہ واقعی ڈھانسیں مار مار
کے گڑ گڑا کے رب اگے رو رہی سی تے دعاواں کر رہی سی۔ اوس شام تے عجیب پر سرور تے
پرسوز سماں سی تے رحمت باری گنہگاراں دے گناہواں توں ملل دھو رہی سی حتیٰ کہ نماز عشاء دی
اذان دا وقت ہو گیا۔ عشاء دی اذان شروع ہوئی تے نال ای بارش رک گئی۔ ایس حلیم توں
پچھے ہٹے تے مگن وچ جاننا نہ پھاؤتی۔ عشاء دی نماز توں فارغ ہو کے گھر آ گئے۔

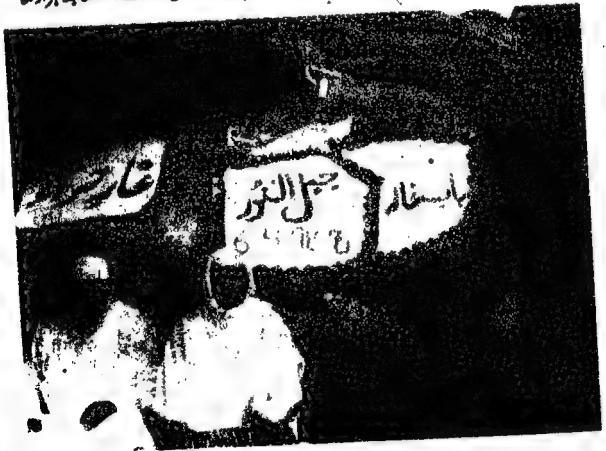
گھر آ کے حسب معمول کھانے توں بعد اک تھاں اکٹھے ہو گئے۔ میں ساتھیاں توں پچھیا
”سناؤ بارش کتھے برساتی اے؟“ ہانہی منزہ کہن لگی ”ایس تے سارے ای درمیانی چھت تے
ساں تے اتھے ای بارش ہون دا منظر دیکھدے رہے آں“ میں کہیا ”لہذا مطلب اے
تسیں بارش وچ بچے نہیں“ اوس ”نہیں“ وچ جواب دتا۔ مائی رشیداں کہن لگی میں مگن وچ
ساں جدوں بارش شروع ہوئی تے میں دوڑ کے برآمدے وچ چلی مچی ساں تاکہ کچھ نہ
جاواں۔ ایہ تے اپنے اپنے مقدر دی گل اے کچھ اندروں دوڑ کے بچن لئی باہر آئے تے کچھ
باہروں بارش توں بچن لئی اندر چلے گئے۔ کل دا پروگرام بن لگ گیا۔ میں جیل نور تے جان لئی

بے قرار ساں پر دو بے ساتھی پروگرام نہ بنا سکے۔ میں جے بیگم نے پروگرام بنالیا۔ نماز فجر توں بعد نہادھو کے سفید لباس پہنیا۔ آخر محبوب خدائی مہادت گا دو یکھن داشوق سی۔ اک بول
 آب زم زم مال بھری۔ جیسی سہید جے آئے۔ جیسی کرائی جے جبل نور اُڑ گئے۔
 پہلے باقاعدہ سڑک بنی ہوئی اے پر چڑھائی بدستور اے۔ کچھ گڈیاں والے جتوں تک جا
 سکدے سن چلے گئے سن۔ ساڈے کولوں اک کار لنگھی جیہدے وچ اک خاندان سواری۔
 چڑھائی چڑھایاں اوہدی بس ہو گئی۔ اوہنے ساریاں توں تھلے اتاریا جے خالی گڈی نوں زور
 لوا کے اُپر چلا گیا۔ پارک کرن لگیاں فیر تھک ہو رہیا سی۔ مینوں اپنی موٹر سائیکل یاد آ گئی۔ میں
 چڑھائی چڑھن لگیاں کچھلی سواری عموماً اتار دیناں۔ بعض دفعہ آپ وی اتر کے زور لگوائی دا
 اے۔ میں ہس کے کہیا ”پتاسی ایہو جیہی اے جے لہوں تھلے ای پارک کر دیندے۔“

جبل نور جے چڑھائی والا اک منظر

اگے گئے تے بڑا عجیب منھری۔ لوک پہاڑ تے چڑھ رہے سن تے دور چوٹی تک نظر ماریاں
 انج گلداسی جیویں پہاڑ نوں بندے ای بندے جتھوے ہون۔ اسیں وی الصلوٰۃ والسلام علیک
 یا رسول اللہ وسلم علیک یا حبیب اللہ دے نعرے ماروے پتھراں نوں جمرو گئے۔ جتھے جھک
 جاندے بہہ جاندے۔ دو گھٹ پانی پیندے تے تازہ دم ہو کے فیر چل پیندے۔ لوک مختلف
 نعرے ماروے چڑھائی چڑھ رہے سن۔ کدھرے اللہ اکبر داعرہ وجداتے کدھرے الصلوٰۃ
 والسلام علیک یا رسول اللہ دی آواز آؤندی۔ کسے پاسیوں ”صلوٰۃ ہو“ دی آواز آؤندی تے
 جواب وچ لوک درود پاک پڑھدے۔ کوئی آکھدا ”حاجیو سلام پڑھدے چلے چلو۔ فاصلہ
 آسان ہو جائے گا۔“ انج ای جذبیاں نال چڑھائی چڑھی جاری سی تے سفر دا ہتھ وی نہیں سی
 چل رہیا۔ توڑ چوٹی تے جا کے کچھ لوک نفل پڑھ رہے سن۔ انج لگا جیویں منزل آگئی اے۔ پر
 نہیں ایہ تے اک پڑاؤ سی۔ اگے اترا ئی شروع ہو گئی۔ فیر اک پتلی جیسی دراڑ آئی جنہوں دیکھ
 کے گلداسی کہایتھوں بندہ نگھ نہیں سکدا۔ دراڑ تک جاندیاں خاصا رش ہو گیا تے قافلہ رک جیا
 گیا سی۔ قطار بنا کے دراڑ چوں گزر رہے سن۔ اوس پتلی دراڑ توں بندے والنگھنا بظاہر اوکھا

گلدائے پر اوتھوں تے مولے توں موٹا بندہ وی گذر رہیاسی تے پتے توں چلا دی پاسے
 پرے ہو کے لکھدا اسی۔ بیگم نے اک واری میرے دل دیکھیا تے میں کھپا چلی چل میں لکھ
 آواں گا۔ قارو دے کول بزارش سی۔ ایرانی قافلہ بیٹھا ویڈیو بخوار ہیاسی اوہناں دی وجہ توں
 بہت رش ہو گیا۔ اوہ بٹے تے لوک اکو واری قارول دوسے جیڑا اندر چلا جاوے اوہ باہر تے آ
 سکے۔ باہر والے اندر نہ جاسکے۔ عجیب افراتفری مچ گئی بوہے اگے جا کے واپسی کرنی پئی پر
 واپسی دی کھسے ہو سکدی سی۔

ساڑے پنجابی منڈیاں دی ایہ عجیب عادت دیکھی اے جتھے مشکل ویلا آؤندا اے فوراً ہر اک
 دی مدد توں تیار ہو جاندا ہوں۔ ایہ افراتفری دیکھ کے کن چاڑ منڈے قارو دے اتے چڑھ کے
 بیٹھ گئے تے ہر عورت مرد جوان تے بڑھے نوں ہانہوں پھڑ کے اتانہ کھچ لیدے تے اوہ
 دوسری طرفوں ہوندے ہوئے واپسی دی راہ لیدے۔ میں وی بیگم نوں کھپا اوپر چل۔ اوہ کہن
 گلی میرا نہ تے کتے تھ پے رہیا اے تے نہ کدک رہیا اے۔ اک منڈے نے اتوں تولیہ لگا
 دتا اوہ کہن لگا "بھین توں تولیہ ای پھڑے" اسیں آپے ای کھچ لوں گے۔ ایس طرح اوہ اوپر
 کھچي مکر مکر میں دی اوپر آ گیا۔ قار اوپر اک پترے کھلو کے نکل ادا کیجے تے واپسی شروع کر
 دی۔ چڑھائی چڑھایاں جیڑا سفر چندیاں نال نہڑ گیا سی۔ واپسی تے کچھ آگئی کہ واقعی اسیں
 بہت اونچائی تے گئے ہوئے ساں۔ شاید ایہ کہہ دی سب توں اچی چوٹی اے۔ پانی دی ختم ہو
 چکاسی۔ تھلے اک ہوٹل والے نے قالین دچھائے ہوئے سن۔ کچھے چل رہے سن۔ اتھوں
 آکے جاگتی صحت ساہ لہندے تے مشروبات پیندے۔ اسیں دی اتھوں آکے ٹھنڈا پیتا تے کچھ
 سکون ہوتا۔ پھاڑ دے اوپر تے پانی ڈگنی قیمت تے وک رہیاسی تے پیاس دے مارے لوک
 لے وی رہے سن۔ اک ہور عجیب چیز دیکھی کہ جتھے بندے بڑی مشکل نال چڑھ رہے سن اوں
 پھانہ تے اک بندہ اٹھ لے گیا سی۔ اٹھ دے نال کھلار کے دس دس دیاں بوجھ تصویر بنا رہیا
 سی۔ پانہیں اوہ ایس میرانی جانوروں پھاڑے کیوں لے گیا۔ کچھ بندے حیرانگی نال اک

دو بچوں بچہ رہے کن ایہ اٹھ اٹھے کیوں آیا ہووے گا؟ میں کہیا ”میںوں پتا اے کیوں
 آیا اے۔“ اک بندہ کھن لگا ”وس کیوں آیا اے۔“ میں کہیا ”جدوں ایہ پیدا ہو یا سی او دوں
 بچہ سی جنہوں ”ٹوڈا“ آ کھدے نیں۔ مالک لہوں چک کے پرلے آیا تے فیر اٹھے ای ایہ
 اٹھ بن گیا۔“ ظہر دی نماز حرم پاک وچ آ کے پڑھی۔

اج ۱۶۔ اپریل اے۔ رات پروگرام بنیا کہ حرم پاک بزارش ہند اے کیوں نہ تن و بے کعبہ
 شریف بچھیا جائے۔ ہو سکد اے رش گھٹ ہووے۔ تن و بے اٹھ کے سڑک تے آئے تے
 لوک دھڑا دھڑا حرم پاک ول دودھ رہے کن۔ حرم پاک اپڑے تے طواف کرن والیاں دا بہت
 رش سی۔ ایسی وی اوس رش وچ شامل ہو گئے۔ صبح دی اذان توں پہلے پہلے طواف توں فارغ
 ہو گئے۔ نماز فجر ادا کر کے گھر آ گئے۔ ایسی مختلف دقتاں وچ حرم پاک آ کے دیکھیا اے پر
 طواف کرن والیاں وارش کدے وی نہیں گھنیا۔ ایسی سوچدے ساں ج توں بعد دھڑا دھڑا
 قافلے چلے جان گئے تے رش بہت گھٹ رہ جاوے گا۔ قافلے تے واقعی دھڑا دھڑا چلے گئے
 نیں۔ مقامی لوک وی رخصت ہو گئے نیں۔ باہر دں آون والے حاجی وی کچھ اپنے اپنے
 مکاں نوں چلے گئے نیں تے کچھ مدینہ پاک ول۔ روزای دھڑا دھڑا قافلے جارہے نیں پر رش
 او سے طرح ای نظر آؤندا اے۔ کعبے دے دوالے اٹھے پھر طواف کرن والیاں وارش رہندا
 اے۔ ہاں اک ہو ر مخلوق وی ہمیشہ طواف کردی نظر آئی اے۔ کدے تعداد وچ گھٹ تے
 کدے زیادہ۔ مگر دن رات طواف کردی وی ضرور اے تے اوہ مخلوق اے کعبے دی رکھوالی
 کرن والی۔ حیدرے ہارے قرآن پاک وچ وارسل علیہم طائرا اباہیل آیا
 اے۔ یعنی اباہیلاں ہمیشہ طواف کردیاں دسیاں نیں۔ کچھ جانور اچھے نظر نہیں آئے۔ نہ مکہ وچ
 تے نہ مدینہ منورہ وچ مثلاً کتا، کتا، کسی تے کیرئی وی بہت گھٹ نظر آئی اے۔ البتہ بلیاں
 وی بہتات اے۔ اینتھوں دی بلیاں وی بڑی تمیز دار تے سمجھ والی لگی اے۔ بلاؤ تے کول آ جاندی
 اے۔ تسمیں اونوں پیار کرو کڈتے تھہ پھیردے اوہ بیٹھی رہوے گی۔ تھوڑی دیر بعد آپے اٹھ کے

چلی جائے گی۔ سبزی ٹائپ بڑی بہت نظر آئی اے۔ چھوڑی رات نوں چانن تے آؤندی اے
 پر گھراں وچ گھٹ ای آؤندی اے۔ حرم پاک وچ بہت زیادہ ہوندی اے۔ مدینہ پاک نوں
 جامعہ یاں راہ وچ چھوڑیاں مسجد ایں آئیاں نیں اوتھے وی ایس بڑی دی بہتات ای دی۔ البتہ
 ہوٹل دے کھان پین والے ہال وچ نہیں سی۔ ہو سکد اے اوتھے لوک گھراں وچ کے
 دواکی دا استعمال کردے ہوں جمیدی وجہ توں ایہ بڑی گھراں وچ نہیں ہوندی۔

اج اپریل دی 17 تاریخ تے جمعۃ المبارک وادن اے۔ رات ای اسان پر وگرام بنایا سی کہ
 صبح جبل ٹور جانا اے۔ اسیں سارا گرہپ تیار ہو کے گھروں نکلے ساں۔ صبح دی نماز پڑھ کے
 حرم پاک دے باہر تھی ہوئی تھاں تے کھٹے ہو گئے۔ اسیں کل باراں افراد ساں صرف مائی دلبر
 جان ساڈے نال نہیں سی۔ ایہ مائی خورشید صاحب دی والدہ اے تے اک لت توں معذور
 اے۔ اسان اک دیکن کرائے تے لئی تے جبل ٹور پہنچ گئے۔ عام مشہوری کہ جبل ٹور دے
 اتے جان دی اجازت نہیں پر جدوں اسیں اتھے آئے تے لوک اتے جا رہے سن۔ اسیں وی
 اتے جان واسطے تیار ہو گئے۔ پر بوجے ساتھی ہمت ہار گئے۔ صرف میں بیگم صاحبہ طاہر
 صاحب تے خورشید صاحب جان واسطے تیار ہوئے۔ میری بیگم ایس معاملے وچ بڑی باہمت
 عورت اے اوہ ایہوجھے موقعیاں تے نہ صرف اگے اگے رہندی اے سکوں میٹوں وی ہانہوں
 پھڑ کے کھی لچاندی اے۔ میری اک لت ایکسڈنٹ ہون دی وجہ توں کتور اے تے اوہوں
 ایس گل دا احساس اے۔ پہاڑ چڑھدیاں خاص کر اوہ میٹوں اگے اگے ہوندی اے تے
 میٹوں وی کھی لچاندی اے جتھے تھک جائے بہہ کے ساد لے لینے آں تے پانی پی لینے آں۔
 اسیں انج ای قدم قدم چڑھدے گئے۔ جدوں اسیں جبل ٹور تے گئے ساں تے میرا خیال سی
 کہ ایہ پہاڑ کے واسطے توں اچا پہاڑ اے پر جدوں جبل ٹور تے آئے تے ایہ خیال بدلنا
 پیا۔ جبل ٹور دی چڑھائی ساڈے تن میل دے قریب اے۔ اسیں میدانی علاقیاں دے لوک
 پہاڑاں دی اونچائی دا اندازہ کیوں کر سکے ہاں بس چھوڑے پہاڑ تے چڑھدیاں بوجے گئے

اودہ پوہتا اچا اے۔ پر جیل ٹور سچ منج بہت اچا پہاڑ اے۔ پر لوک دیوانیاں ہارا بہدے اتے ساہ
 درولدے چڑھے جارہے سن۔ ہر بندہ دو بچے نوں حوصلہ دے رہیا سی۔ تے اتوں واپس آدن
 والے کہہ رہے سن بس تھوڑی دور اے۔ اپڑای گئے او۔ ایہ لفظ اوہناں لوکاں نوں کہے جارہے
 سن جیہڑے حالے اودھ دھج دی نہیں سن اپڑے۔ اسیں دی تھلیوں لے کے اُپر تک ایہ ای سن
 دے گئے ”بس تھوڑی ای دور اے“۔ نعرہ بکیر اللہ اکبر یا رسول اللہ الصلوٰۃ والسلام ملک یا
 رسول اللہ دیاں آوازاں گونج رہیاں سن۔ انج گدا کہ اودہ سامنے چوٹی اے پر اوس چوٹی تے
 پہنچدیاں اگے ہوز چوٹی نظر آؤندی۔ انج ای گھمدے گھمادے رستیاں تے چلدے بہت
 دور جا کے منزل آئی پر لوکاں دا جذبہ بیکھن والا سی۔ بڑھے بڑھے محیف تے بڑا لوک دی
 چڑھ رہے سن۔ عیم عیم تے موٹے جسم والے دی لیاں لیاں ساہواں لیندے اٹھدے
 بندے چڑھے جارہے سن۔ میں اک بندے نوں دیکھیا اوہدی تھی لت بری طرح ڈھکی سی تے
 اودہ موٹے دے سہارے چل رہیا سی پر قدم قدم اوپر چڑھی جارہیا سی۔ کوئی غیر مسلم جے
 مسلماناں دے ایس جوش تے جذبے نوں دیکھے تے حیران رہ جائے کہ ایہ لوک اتے کیہ لین

چار ہے میں۔

اتے جا کے اودھ غار آئی جہدے وچ سرکار دودھ عالم علیہ السلام یار غار حضرت ابو بکر صدیقؓ نال تن
دن رہے سن۔ ایس غار دے دو بچے پاسے اک ہور چھوٹی جیہی غار اے۔ جہدے ہارے وچ
مشہور اے کہ حضور ﷺ نوں ایس غار وچ بٹھا کے حضرت ابو بکر صدیقؓ غار ثور دی صفائی
کرن اعدہ رکھے سن۔ اوس چھوٹی غار دے دو بچے پاسے وی رستہ اے۔

دائرین پہلے اوس تک غار وچوں گذر رہے سن۔ لوک خود بخود قطار بنائیہے تے واری واری
لنگھدے جاندے۔ ایس وی قطار وچ لگ گئے۔ حسب معمول بیگم صاحبہ اگے سن میں پیچھے
پیچھے بیٹھ کے رستے وچ داخل ہوئے اگے کھڑے ہون دی گنجائش نہیں سی۔ اوس توں اگے اک
تک سوراخ سی۔ بیگم تے اوتھوں لنگھ گئی میں اگے گیا تے میری سمجھ وچ نہ آدے کہ لنگھنا کیویں

جہانہ دا اودھ کھوہ جہدے وچ حضور ﷺ نے اپنا العاب و بہن مبارک پایا
تے کھوہ داپانی مٹھاتے گھنا ہو گیا۔

وے۔ میں سراگے کھیتے محسوس ہو یا کہ میں پھس جاواں گا۔ میں فیہر بچا نہ پر تپا کچھ
 کھڑے بندے نوں پچھیا کیوں لنگھاں اوہ کہن لگا ہوا گے کرو جیویں سوویں دا اے انج لے
 پے کے لنگھو۔ میں ہیرا گے کر کے لیٹ گیا تے لیٹے لیٹے اوہ رستہ عبور کیا فیرا میں اوس فاروج
 آگئے جتے سردار انجیاء شہنشاہ دو عالم سرور کوئین ماہ مبین ختم الرسل ﷺ یا رفاہ حضرت ابو بکر
 صدیق "تن دن رہے۔ لہید امونہہ وی ایٹان چھوٹا اے کہ بیٹھ کے اندر جانا پیڑا اے۔ اسیں
 احترام جتیاں اتار لیاں کیوں جوا یہ اوہ تھاں اے جتے میرے آقا محمد ﷺ دے قدم مبارک
 لگے سن۔ اندر داخل ہوئے ایہ قاز اندروں کچھ کھلا اے۔ کچھ لوک اندر فوافل دی ادا کر رہے
 سن۔ پر پچھے آون والیاں وارث ویکہ کے اوہناں دا احساس کردیاں اسیں صرف خیارت تے
 اکتفا کھیتے نکل باہر آکے پڑھے۔ غار دے اندر داخل ہو کے دوسرے رستے باہر آئے۔
 میں فاروج اوہ سوراخ تلاش کردار رہیا جہاں وچ اوہ سب سی پر میٹوں کھڈاں کتے نظر نہ
 آئیاں۔ البتہ کچھ تریزاں عیاں دسیاں۔ واٹسی اتردیاں میرا اک ہیرا ڈرائیڈ اپنے گیا جیہدی
 وجہ توں میری کھبی لت وچ درد شروع ہو گئی۔ اسیں واپس آئے تے ساڈے ساتھیاں چوں
 ادھے کو جا پکے سن۔ باقی ساتھیاں نوں نال لیا تے گھر آگئے۔ کھانے وغیرہ توں فارغ
 ہو کے نماز جمعہ ادا کیتی۔ اج وی سبائوں مگن حرم وچ تھاں لہسی تے کڑکدی دھپ وچ نماز
 ادا کیتی۔

میں جدوں دوبارہ عمرہ کرن گیا تے میں حاجی مراد نال ایہ گل کیتی کہ فاروج کھڈاں
 بند کرن داتے سوچیا وی نہیں جاسکدا پر میٹوں اوہ کھڈاں نظر نہیں آئیاں۔ اوہ سب حضرت
 موسیٰؑ دے دور توں رہ رہیا سی خاصا ہونا ہووے گا۔ حاجی مراد صاحب نے دیا کہ "ہتھے
 جیڑے سب پائے جائدے میں اوہ دھاکے وانگوں پتے ہندے تیں البتہ اوہناں دی لمبائی
 دو ڈھائی گز ہندی اے۔

میرا دل مدینہ پاک جان لئی تڑپ رہیا سی۔ دل کردا کہ اک واری فیہر حاضری دے آواں پر

کوئی چار نہیں چل رہی تھی۔ میں معلم دے دفتر گیا اور وہاں انہوں نے کہا میں اپنے خرچ تے اک واری مدینہ پاک حاضری دے آواں؟ تمہیں اجازت دے دیو۔ اوہ کہیں لگے ساڈا اک شیڈول ہوندا اے۔ تمہیں مدینہ پاک چل ہوا آئے اوہن نہیں جاسکدے۔ اپنے خرچ تے دی نہیں جاسکدے البتہ اپنے طور تے جدہ جاسکدے او۔ میں کہیا صبح چلا جاواں گاتے شام واپسی کرلاں گا۔ صرف اپنی دیر لئی اجازت دے دیو۔ پر اوہ نہ منے۔ اوہناں دی مرضی توں بغیر تے کتے نہیں جاسکدے کیوں جو پاسپورٹ معلم کول ہندا اے۔ ہن میرا معمول سی کہ جدوں دل بوہتا اداں ہوندا میں سڑک تے آجاندا۔ اوہناں ٹیکسیاں توں حسرت نال دیکھدا رہندا جہاں دے ڈرائیور اوتھے کھڑے ”مدینہ مدینہ“ دی آواز لا رہے ہوندے۔ بساں والے اڈے صبح چلا جاندا تے مدینہ جان والیاں بساں توں دیکھدا رہندا۔ حرم پاک بڑھکیاں اکثر میرے اندرون دعا نکلدی ”سرکار اک واری بلا لوؤ“ پر اسیں تے معلماں دے پابند ساں۔ ہن تے دن اک روٹین صبح گزر رہے سن۔ صبح اٹھنا حرم پاک جانا نماز پڑھنی آکے سوں رہنا ظہر ویلے فیر چلے جانا تے عشاء دی نماز تک حرم پاک وچ رہنا۔ طواف کرنے بس ایہو کجھ سی۔

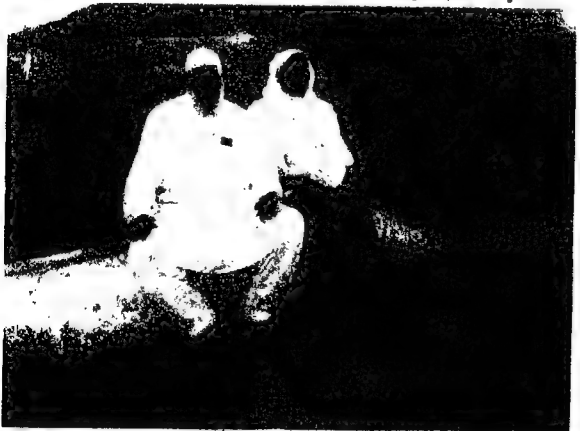
اج اپریل دی ویہ تاریخ اے۔ اسیں رات ای پروگرام بنالیا سی کہ صبح جبل رحمت تے جاواں گے۔ نماز فجر توں بعد متقی ہوئی تھاں تے کٹھے ہو گئے۔ اج اسیں دس ساتھی ساں تن عورتاں نہیں سن آئیاں۔ اک ویگن کرائے تے لئی اوہدے نال آون جاوون دا تمہیا تے چل پے۔ جبل رحمت تے ساتھوں پہلے اک قافلہ پہنچ چکیا سی۔ ایہ اوہ چھوٹی جیہی پہاڑی اے جیدے ماتے کھڑے ہو کے حضور ﷺ نے جنت الوداع دا خطبہ فرمایا سی۔ ایہدی چڑھائی زیادہ نہیں اے۔ اسیں اتے گئے۔ دعا منگی۔ حضور ﷺ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے واپسی ہو گئی۔

جیویں میں پہلے دی مرض کر چکیاں کہ عرباں نے اپنا ورثہ گوالیا اے۔ اپنی تاریخ ضائع کردتی

اے۔ آدن والی نسل کوں کچھ دین دی بجائے بہت کچھ کھوہ لیا اے۔ لہجہ دی وجہ کچھ دی ہو سکدی اے۔ ویسے ایہ کم حکومت کردی اے۔ جیویں ساڈے کول پاکستان وچ آثار قدیمہ نوں سنبھال لئی باقاعدہ محکمہ او قلف اے جیہد اکم صرف ورثہ سنبھالنا اے۔ ایس محکمے نے نہ صرف تاریخی عمارتاں تے مسجدیں دی حفاظت کیتی اے سگوں درباراں تے مزاراں نوں وی سنبھالیا ہویا اے۔ نوادرات دی حفاظت وی کیتی ہوئی اے۔ عرباں کول تے کچھ دی نہیں رہیا۔ جے کچھ ہے دی اے تے کسے نوں دین نوں تیار نہیں جیکے۔ میں اک ٹیکسی ڈرائیور نوں کہیا کہ حدیبیہ تے مقام تے لے چل جتے صلح حدیبیہ ہوئی سی پراوہ صاف ای مکر گیا تے ”واللہ عالم معافی“ کہہ کے جان چھڈ گیا۔ میں حضرت ابو بکر صدیق ”دے مکان دئی بھال شروع کیتی۔ کتاباں وچ لکھیا ہویا اے کہ ایہ مکان مسئلہ وچ اے تے ہن اتھے مسجد بنادی گئی اے۔ جیہدے وچ دو پتھر موجود نیں۔ اک پتھر اوہ اے جیہد احضیہ رضی اللہ عنہ مال ہم کلام ہویا سی تے دو جا پتھر اوہ اے جنہوں آپ نے بطور تکیہ استعمال کیتا سی۔ بڑی بھال کیتی پراہیہ مسجد نہ ملی۔ آخر اک بندے نے دیا کہ حرم پاک دے قریب جیہڑی وڈی بلڈنگ اے جیہد اناں شرکتہ المکہ اے ایہ بلڈنگ اوس مسجد دی تھاں تے دے تے اوہ مسجد ڈھاہ کے ایہ بلڈنگ تعمیر ہوئی اے۔ ایس بلڈنگ دے اتر لے پاسے جیہڑی مسجد اے اوہوں مسجد امیر جزہ آکھدے نیں میں اوہناں دو پتھراں ہارے پچھیا پر کوئی پتا نہ چلیا۔ ہاں نہیں اوہ کتھے گئے نیں۔

اک دن خیر میں حضرت خدیجۃ الکبریٰ دے گھر دی تلاش شروع کیتی۔ کچھ کتاباں توں مدد لی کچھ لوکاں کوں پچھیا انت میں اوس تھاں تے پہنچی گیا جتے حضور صلی اللہ علیہ وسلم ہجرت تک رہے نیں۔ محلہ قعیشیاں ول جتے سنیا ریاں دیاں دکاتاں نیں ایہ توں اک گلی کیجے پاسے کھدی اے۔ ایس گلی وچ اوہ مکان دیا جاندا اے۔ پر خصوصی طور تے اوہی نشان دئی نہ ہو سکی۔ اتھے کچھ پرانے مکاناں دے آثار نظر آئے جیہڑے اجکل نویں منصوبیاں دی تہہ رہو رہے سن شاید لہجہ ناں وچوں ای کوئی ہووے۔

جبل ابوقیسوی حرم دے نال ای اے۔ روایت اے کہ ایہ سب توں پہلا پہاڑ اے جیہڑا زمین تے ظاہر ہویا۔ ایس پہاڑ اتے دی اک مسجد دی دس پائی جاندی اے۔ جنہوں مسجد ہلال یا مسجد ہلال آکھدے سن۔ ایہدے بارے دور وایتاں مشہور نیں۔ اک تے ایہ کہ ایس تھاں تے حضور ﷺ نے کھڑے ہو کے جن نوں دوکڑے فرمایا سی۔ ایس معجزے دی نسبت نال ایس مسجد داناں مسجد ہلال رکھیا گیا۔ دو جا ایس تھاں تے کھڑے ہو کے جن دیکھیا جاندی اے۔ تیسری روایت ایہ وی اے کہ فتح مکہ دے ویلے جبل ابوقیسوی تے ایس تھاں تے کھڑے ہو کے حضرت ہلال نے اذان آکھی سی۔ اوس تھاں یادگار دے طور تے مسجد بنا دتی گئی ایس لئی ایس نوں مسجد ہلال آکھیا جاندی اے پر ایہ روایت ایس لئی معتبر نہیں لگدی کہ حضرت ہلال داکعبہ شریف دی چھت تے چڑھ کے اذان دین دیاں روایتاں وی ملدیاں نیں۔ ایہ مسجد گرا کے تے شاہی محلات تعمیر کردتے گئے نیں تے پہاڑ تے جانا ممنوع اے۔ ایس تے اج تک ایہ ای سن دے آئے ساں کہ مسجد والی تھاں تے مسجد ای بنائی جاسکدی اے پر اتھے آکے دیکھیا اے کہ مسجد گرا کے بلڈگاں تے محل تعمیر ہوئے نیں۔

مجلس اہل بیت علیہ السلام

اج اپریل دی 25 تاریخ اے۔ رات پروگرام بنیا کہ سویرے عمرہ کبیر (وڈا عمرہ) کیا جاوے۔ صبح دی نماز توں فارغ ہو کے مٹی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو گئے۔ اک دیکھن کرائے تے حاصل کیتی تے مسجد ہر اتھول روانہ ہو گئے۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے اے جتے اک کنواں ہنداسی۔ اوس کنوئیں دا پانی کھار تے تھوڑا سی۔ آپ نے اپنا لعاب دہن مبارک کھوہ وچ سٹیا جیہدی برکت نال کھوہ دا پانی مٹھاتے بہتا ہو گیا۔ ایس کھوہ دے آثار راج وی موجود نیں۔ ایس کھوہ تے ٹھوب ویل لگا دتا گیا اے تے دروازے نوں تالا لگا ہو یا سی۔ مسجد دیاں وضو کرن والیاں ٹوٹیاں وچ پانی مٹھاسی۔ مٹھے پانی دے کلروی رکھے ہوئے سن۔ ہوسکدا اے ایہ ایسے کھوہ دا پانی ہووے۔ ایس کھوہ دے کول کھلو کے دعا منگی۔ حضور ﷺ دے حضور سلام پیش کیا۔ مسجد وچ نوافل ادا کیجے تے حرم پاک واپس آ گئے۔ عمرہ کیا۔ شام نوں مکتب گئے تے معلم کولوں واپسی دا نامہ تے بس نمبر لیا۔

اج اپریل دی 26 تاریخ اے۔ عورتاں آکھ دیاں نیں کہ واپسی قریب آ گئی پراسیں حجر اسود ابو سہ نہیں لے بسکیاں دش دی وجہ توں قریب وی نہیں جاسکیاں۔ اج سانوں نال لے جا کے تے بوسہ دوا دیو۔ ساڈی ایہ خواہش وی پوری کر دیو فیہر خورے آؤ تا مقدروچ ہے یا نہیں۔

اسیں اوہناں نوں نال لے کے تے حرم پاک وچ آ گئے تے اک اک عورت نوں حصار وچ لے کے حجر اسود تک لے گئے تے بوسے دوائے۔

منی دے خیمے دا اک منظر

جبلِ نور تے دوبارہ حاضری

لہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اسیں جبلِ نور تے اپریک گئے ساں پر میری تسلی نہیں ہوئی سی۔ اک
 تنگی جی رہ گئی سی اک حسرت دل وچ چل رہی سی۔ ہن رش وی گھٹ گیا سی تے انج وی واپسی
 قریب آ گئی سی۔ رات میں کہیا کہ میں تے سویرے جبلِ نور دوبارہ جانا اے ہے کوئی نال جان والا
 تے تیار ہو جائے۔ انج اسیں چار ہنے جان لئی تیار ہو گئے۔ میں (راقم) میری بیگم طاہر تے خورشید
 27 اپریل نوں نمازِ فجر توں بعد متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہوئے۔ اک ٹیکسی لئی تے جبلِ نور پہنچ
 گئے۔ انج رش گھٹ سی کیوں جو بہت سارے حاجی واپس جا چکے سن تے کچھ مدینہ منورہ چلے گئے
 سن۔ حضور ﷺ دے حضور درود و سلام دا نذرانہ پیش کر کے تے پہاڑ تے چڑھنا شروع کیتا۔ پہاڑ
 تے مختلف تھاواں تے بنیاں مشروبات دیاں دوکاناں بند ہو چکیاں سن۔ صرف درمیان وچ اک
 دوکان اے جیہڑی کھلی سی۔ تھلے والا ریٹورنٹ وی بند ہو گیا سی جتھے کھلی دفعہ بہہ کے بوتلاں
 پیڑے رہے ساں۔ اسیں قدم قدم پر چڑھدے گئے۔ ساہ لیہدے بہدے الحمدے انت اپر پہنچ
 گئے۔ فیر اترائی شروع ہوئی تے اگے اوہ پتلی دراڑ آ گئی۔ میں بیگم نوں کہیا اتھے جتیاں لاہ کے
 تے رکھ دیئے۔ ایس پتلی جھی دراڑ چوں گزرویاں جتنا حضور ﷺ دے قدم مبارک اتھے لگے
 ہون گئے۔ اسیں جتیاں لاہ کے تے اتھے ای رکھ دتیاں دراڑ چوں گزر کے اگے اوہ خاص مقام

اے جتنے سرور کائنات ختم الرسل مولائے کل ﷺ اللہ دے حضور حاضر رہندے سن۔ ایسی مقام
تے نفل ادا کیجئے۔ اتھے بیٹھے تے سامنے اک چھوٹا ہمایا سوراخ اے جہدے وچوں سامنے کعبہ
شریف نظر آؤندا اے۔ کعبہ شریف قبلہ تے مدینہ پاک ہندیاں بنیاسی جدوں حضور ﷺ
مسجد قبلین وچ نماز پڑھا رہے سن تے رخ بدلن دا حکم آ گیا۔ پر حضور ﷺ تے شہنشاہ کل نہیں۔
آپ لوں تے ازل توں لے کے ابد تک ہون والی ہر گل دا علم سی۔ آپ ایسی تھاں تے بیٹھ کے
عبادت فرماؤندے سن۔ جتھوں بیت المقدس سامنے سی تے کعبہ وی سامنے سی۔

غار حرا وچ نفل ادا کر کے تے پتلی دراڑ چوں گزر کے اسیں باہر آ بیٹھے تے اوتھے بہہ
کے حضور ﷺ دے حضور دروداں دے کجرے تے سلاماں دے پھل پیش کیجئے تے ہنجاں دا
چڑھاوا چڑھایا۔ اسیں کافی دیر اوتھے بیٹھے رہے۔ کچی گل تے ایہ دے کہ اوتھوں اشمن عوں دل نہیں
کر دا پر واپسی وی تے ضروری سی۔

ہر تھاں تے ہر قسم دے لوک آؤندے نیں۔ کجھ لوک تے عقیدتاں دا چڑھاوا
چڑھاؤن آؤندے نیں تے کجھ خورے دو جیاں دیاں شیواں چکن آؤندے نیں۔ حرم پاک وچ
جتنے لوک حج کرن جاندے نیں۔ جتنے بندے دا ڈائریکٹ اللہ تال رابطہ ہندا اے۔ جتنے کوئی مرد
نہیں کوئی عورت نہیں۔ بس بندہ اے تے رب اے۔ اوتھے وی جیب کترے بندے نیں۔ کئی
لوکاں نوں میں آکھ دیاں بنیاں کہ میری جیب کئی گئی اے۔ اک بندے نے مینوں ایہ دیا کہ منی
وچ جہرات لوں کنکریاں مار دیاں جتنے موت سامنے بچ رہی سی۔ میری جیب کئی گئی اے۔ جبل نور
تے وئی اک ایہو جہیا واقعہ پیش آیا۔ اک حاجی صاحب جتی اتار کے دراڑ وچ داخل ہوئے۔ اومی
دار زعبور کر کے تے ہاتھس اوہنوں کیہ خیال آیا اوہنے اوہ شاہرہ شیدے وچ جی سی۔ اک ہائی دی
بول تے کجھ سکٹ سن رکھ دتے کہ واپسی تے لے لوں گا۔ آپ اوہ غار حرا وچ نفل ادا کرن چلا
گیا۔ نفل ادا کر کے واپس آیا تے شاہرہ قاعب سی۔ کوئی اللہ دا بندہ اوتھے وی اپنا کم وکھا گیا سی۔

☆☆.....

واپسی

اج اپریل دی 29 تاریخ اے رات نوں اسیں واپسی کرنی ایں۔ عشاء توں بعد معلم
 دے ڈیرے پہنچنا ایں جتے بساں آؤنیاں نیں۔ اج تے رات ای بڑی بے قراری وچ گزری
 اے۔ جیویں کسے پیارے دے وچتر جان دا غم ہووے۔ ڈیڑھ بجے اٹھ کے تے حرم پاک پہنچے
 طواف شروع ہويا۔ میں تن طواف کیجے تے لہاں جواب دے کھیاں۔ میں کچھ دیر کعبہ شریف دے
 سامنے بہہ کے تے اکھیاں سیکدار ہیا۔ اپنے چہرے نوں تہجد دا وقت ہو گیا۔ نماز تہجد ادا کیتی۔ رشت دن
 نالوں کافی گھٹ سی۔ ایس لئی حجر اسود دے کول ڈیوٹی تے موجود شرط وقفے وقفے نال بندیاں نوں
 پچھے ہٹا کے تے عورتاں نوں یوسہ لین دا موقع فراہم کر داسی۔ انج میری بیگم نے ہجر اسود دے فیر
 یوسہ لے لئے سن۔ نماز فجر توں بعد مدینہ ہوئی توں ناشتا لیا تے گھر آ گئے۔ ناشتا کر کے تھوڑی
 دیر آرام کیتا پر دل نوں چین کھسے سی؟ میں فیر اٹھ کے تے سڑک تے آ گیا تے مدینہ پاک دے
 والیاں گڈیاں نوں سلام کر داریا۔ مدینے جان والیاں ہواواں نوں سلام پیش کیتا تے حرم پاک۔
 پہنچ گیا۔ کچھ وقت کعبے دے سامنے بہہ کے گزاریا تے واپس پرت آیا۔ میں چونکہ بیگم نوں دین
 توں بغیر ای چلا گیا ساں ایس لئی اوہ گھر میرا انتظار کر رہی سی۔ تھوڑی دیر بعد ای ظہر دا وقت ہو چلیا

سی تے اسیں فیر حرم پاک وچ آ گئے۔ ظہرتوں بعد میں حلیم وچ جا کے بیٹھ گیا۔ میوں میزاب
رحمت دے تھلے ای تھاں مل گئی۔ میں اللہ دے حضور دوبارہ حاضری دی کڑا کڑا کے دعا منگی۔ نماز
مغرب توں بعد طواف وداغ کیتا۔ عشاء پڑھ کے فیر اکواری حلیم وچ جا کے لو اخل ادا کیجے۔
غلاف کعبوں بوسہ دتا تے اکھاں وچ جدائی دے بخو لیکے واپس رہائش گاہ تے آ گئے۔ آؤندے
ہوئے کھانا حسب معمول مدینہ ہوٹل توں لے آئے ساں۔ اج تے کھانا دی سواڈ نہیں سی دے
رہیا۔ بس اک احساس سی کہ خورے فیر ایہ گھیاں ایہ بازار ایہ مناظر ویکھن نوں ملن یا نہ ملن۔
واپسی تے کرنی ای سی۔ طاہر صاحب نے آکے دیا کہ میں معلم دے ڈیرے توں ہو کے آیاں
ہاں آچکیاں نیں۔ تیاری کرو۔

اسیں تیاری کیہ کرنی سی۔ سامان پہلے ای ہند کے رکھیا ہو یا سی۔ چکیا تے ڈیرے تے
اپڑ گئے۔ اک بس وچ صرف سامان ای لوڈ ہو رہی تھی۔ اندروں تے اتے دی۔ اسیں دی سامان
اودے وچ ٹھونس دتا تے آپ دو جی بس تے بیٹھ گئے۔ تھوڑی دیر بعد ایہ قافلہ جدہ دل روانہ ہو
گیا۔ میں اگلی سیٹ تے ڈرائیور دے قریب بیٹھا ساں ایس لئی ڈرائیور نے میوں کہیا کہ ہر
بندے کو لوں ختمہ ختمہ ریال لے کے میوں دیہو تے اپنے پاسپورٹ لے لو۔ میں اودھوں کہیا
اودہ کاہدے؟ جے توں پیسے لے کے ای پاسپورٹ دیئے نیں تے کول رکھ انیں آپے معلم نال گل
کر لاں گے۔ اودہ فیر دو دریاں تے مڑا اک ریال تے آ گیا۔ کہن لگا غشیش دیہو تے نال
ای پاسپورٹ میرے حوالے کر دے تے تقسیم کر دیواں۔ میں ساریاں نوں پاسپورٹ تقسیم کر دے۔
جدہ انٹرپورٹ تے پہنچے تے پتا چلیا کہ سامان والی بس اودہ پچھے لائن وچ لگی ہوئی
اے۔ اوتھے ہر بندے دی کوشش ہندی اے کہ جامدی داری حاجیاں کو لوں جو ہو سکد اے وصول
کر لو۔ سامان اتارن والے کہن لگے کہ بیچ بیچ ریال دیو فیر سامان اتاراں گے۔ اسیں وی سمجھ گئے
ساں کہ ایہ بس اپنی چار ہے نیں۔ اسیں کہیا نہ اتارو آپے جے معلم آؤند اے تے اتار دیوے
گا۔ تھوڑی جگہ روکد توں بعد سامان اتارنا شروع ہو گیا۔ اسیں جدہ انٹرپورٹ تے سامان رکھ کے

تے بیٹھ گئے۔ اگلے چوی گھنٹے انیر پورٹ تے ای گزارنے سن۔ صبح دی نماز انیر پورٹ دی مسجد
 وچ ادا کیتی۔ مکہ شریف توں چلندیاں کچھ پھل وغیرہ لے لئے سن۔ بلکہ کچھ کھانا وی کول ہے سی۔
 اوہ ای صبح دانا شتا کیتا۔ انیر پورٹ توں چاء لیا کے پیتی، ظاہر اے کہ انیر پورٹ تے ہر شے مہنگی
 ہندی اے پر عام انیر پورٹ دی نسبت حج ٹریٹل سستا ہندا اے۔ دوپہر دا کھانا انیر پورٹ دی
 کتھنیں توں چاول لیا ہندے۔ جیہڑے مکہ دی نسبت وگنی قیمت تے ملے۔ عصر توں بعد سامان بک
 کران دی داری آئی۔ سامان بک کراؤندیں بڑے بڑے مناظر وی سکھن وچ آئے۔
 حاجیاں بڑا سامان خریدیا سی۔ کوئی چیز اں کڈھ کے دتی بیگ وچ پارہیا اے۔ کوئی اوٹھتے مٹیاں
 تر لے کر رہیا اے۔ ساڈے نال اک بندے نے کہیا کہ کچھ بیوہ عورتاں دا سامان اے۔ پر بک
 کرن والے ڈاٹھتے سن اوہ کہن لگا سارے انج ای آکھدے نیں۔ فالتو سامان دا کرایہ دیہو۔ فیر
 منت تر لا کر کے ادھ بچد دے کے خلاسی کرائی۔ اک فوجی نے بڑا سامان خریدیا سی۔ پراوس
 اللہ دے بندے نے کرایہ دین لگیاں وی سی نہیں سی کیتی۔ جتاں اوہناں منگیا اوس دے دتا۔ کہن
 لگا میں اپنے شوق نوں لے کے چلیاں تے کرایہ کیوں نہ دیواں۔

30۔ اپریل داسارا دن انیر پورٹ تے گزریا تے رات بارہ بجے کتے جا کے جہاز
 تے بیٹھے۔ جہاز تے پٹھن توں پہلے سارے حاجیاں نوں قرآن پاک دا اک اک نسخہ تحفے دے
 طور تے عنایت کیتا گیا۔ سارا جہاز لوڈ ہندیاں ہندیاں اک وچ گیا۔ انج ایسں یکم مئی 1998ء
 نوں پاکستان ول فلائی کیتا۔

حج توں واپسی تے صبح دی نماز جہاز دے سفر دی نذر ہو گئی۔ لاہور انیر پورٹ تے
 آئے سب ریڑھیان تے مزدور قابض سن۔ اوہناں سوتوں لے کے ڈھائی سو تک ریڑھی تے
 سامان رکھن دالیا۔ انیر پورٹ توں باہر آئے تے اگے سارے عزیز و اقارب استقبال لئی کھڑے
 سن۔ میرا چھوٹا بھرا، بھائی، نونہ، بیچے، بیٹے پوتے سب ای موجود سن۔ اوہ اک ویگن کروا کے لپائے
 ہوئے سن۔ خوشی خوشی گھرنوں رونا لگی ہوئی۔ گھر دے بوہے اگے میریاں بھینجیاں پھل لے کے

استقبال لئی کھڑیاں سن جہاں خوشی نال گل پاشی کیتی۔ میرے بھرا دلدار حسین نے محل میلاد تے
لنگر دا اہتمام کیا ہو یا سی۔ میں ایسے ناں ساریاں دی محبتاں نوں کیوں بھل سکتاواں۔

جی گل ایہ وے کہ پاکستان تے میں آ گیا ساں پرانج لگدا سی جیویں اپنی کوئی چیز
اوتھے بھل آ یاواں۔ اوتھے کچھ جھڑ آیاں۔ کیہ جھڑ آیاں۔ بس اپنا آپ اوتھے جھڑ آیاں خالی
جسم دا منجرہ لے کے آ گیاں روح دا پنجھی اوتھے ای رہ گیا اے۔ پہلوں تے کدے خیال آؤ عدا
سی کہ میں وی حاضری دے آواں۔ بس اک سک سی۔ پر ہن تڑپ سی ہر ویلے بھساں تے رہندا
آ کھنڈا اک داری تے فیر بلا لوو۔ جھیتی بلا لوو میرے آقا نے کرم فرمایا تے جنوری 1999ء
توں رمضان شریف دا آخری عشرہ مدینہ پاک گزارن دا موقعہ ملیا۔ عید سرکار دے قدم ماں دھج ای
کیتی ایہ سرکار دا خاص کرم اے۔

عراق دا اک منظر جبل رحمت تے کھڑیاں

جدہ ایئر پورٹ تے جہاز آؤن دیاں اڈیکاں

واپسی والا ک منظر (شاہین ولد اوتے ساجد ولد ارغل پاشی کر رہے ہیں)

میاں اقبال زخمی ہوئیں پنجابی زبان دے چنگے شاعر

سو جھوان تے نثر لکھاری نیں۔ اوہ 21 سال لاں توں ماہوار

رسالہ ”لکھاری“ کڈھ رہے نیں۔ حضور پاک ﷺ دی

ڈونگھی محبت دا اوہناں دی طبیعت تے خاص اثر اے۔ ایسے

لئی اوہ ”لکھاری“ دے پنج نعت نمبر وی پیش کر چکے نیں۔

اقبال زخمی ہووے 1998ء وچ حج تے حرمین شریفین

دیاں زیارتاں کیتیاں تے بڑیاں انملیاں یاداں سمیٹ لیاں

جہناں نوں ”ٹرپے نیں قافلے“ دے سرنوائس تھلے رسالہ ”لکھاری“

وچ قسط وار لکھدے رہے۔ قسطاں مکمل ہونداں ای ایسو ہناسفر نامہ

”ٹرپے نیں قافلے“ ساڈے سامنے اے۔

ایس سفر نامے وچ پیش آون والے واقعات تے کیفیتاں نوں بڑے سادے پر اثر بھرے

انداز وچ بیان کتیا گیا اے۔ اوہناں دی بیگم اوہناں دے سنگ سن جہناں نال کہتے گئے مکالمے وی بیانی

داحصہ بنے نیں تے کدھرے ”بیائے ہم نفس بنالیم“ (علامہ اقبال) ول دھیان لے جان دے نیں۔

سیرت تے تاریخی آثار نوں دیکھن واچن دی سدھرتے ہر شے دارج کے مشاہدہ کرن دی

عادت نال نال چلدی نظر آندی اے۔ سعودی راکیاں دے ہوژن ممکن تے کئی سدھراں دے پوریاں

نہ ہوسکن دی گل بات وی ہوئی اے۔

ادب ہر تھاویں سنگ نظر آندا اے۔ شوق تے چاہر سرنوائس توں لے کے سطر سطر تے حرف

حرف وچوں پھٹ پھٹ پند اے، جیہڑا ایس سفر نامے نوں پہلیاں نثری سفر نامیاں وچ

اے۔ حج پچھوں اقبال زخمی عمرے داسفر دی کر چکے نیں۔ ایس لئی اوہناں دی نویں

دی اڈیک اے۔

7937

پرو
11

۱۶۱۴